

گندم از کانادا و آمریکا آوردیم. با دادن این امکان، مملکت می‌بایست مجدداً خودکفا می‌شد... امسال محصول نسبتاً خوب است و در بعضی نقاط خیلی خوب. ولی مثل همیشه در مواقع بحرانی میل به احتکار وجود دارد. در همه جا زمین‌داران و مأموران [دولتی] میزان واقعی محصول را پنهان می‌کنند... ضمناً گندم به جاهایی در خارج از کشور، که قیمت‌ها بالاتر است، قاچاق می‌شود.^{۱۱۲}

بولارد در گزارش‌های سال ۱۳۲۱ به لندن، مکرر به مسئله نان و بی‌مسئولیتی دولت سهیلی در قبال آن پرداخته است. او به تحقیقات شریدان،^{۱۱۳} مستشار آمریکایی خواروبار، اشاره می‌کند که منجر به کشف یک شبکه بزرگ احتکار گندم شد.^{۱۱۴} بولارد در گزارش ۹ نوامبر ۱۹۴۲/۱۸ آبان ۱۳۲۱ به نقش ملکه مادر (تاج‌الملوک) در احتکار گندم اشاره کرد:

چند روز پیش در روزنامه‌ها اعلام رقت‌انگیزی ملاحظه شد حاکی از آن که چون ملکه مادر به واسطه کمبود نان غمگین شده، از املاک خود برای خیرات عمومی گندم اهدا نموده است. واقع امر این بود که مستشار آمریکایی کشف کرده بود ملکه مادر، مثل سایر زمین‌داران، با نگهداری گندم بیش از نیاز مصرف خود و بذر سال بعد، قانون ضد احتکار را نقض می‌کند.^{۱۱۵}

"بلوای نان" را باید یکی از مهم‌ترین حوادث در سلسله دسیسه‌هایی شناخت که در سال‌های پس از شهریور ۱۳۲۰ شاه جوان و کانون‌های هوادار او برای خارج کردن احمد قوام از صحنه سیاست ایران اجرا کردند. به عبارت دیگر، "بلوای نان" نخستین حلقه در زنجیره توطئه‌هایی بود که به استقرار دیکتاتوری محمدرضا پهلوی در دهه‌های پسین انجامید.

در این ماجرا عباس مسعودی، مالک روزنامه *اطلاعات*، نقش مهمی ایفا کرد. مسعودی پس از سقوط رضا شاه، به تأثیر از افکار عمومی، رویه‌ای تند و منفی در قبال خانواده پهلوی و حکومت سابق در پیش گرفت. مسعودی از ۲۵ شهریور ۱۳۲۰ سخنان علی دشتی درباره جواهرات سلطنتی و املاک پهلوی را با آب و تاب منعکس می‌کرد. او از جمله در روزنامه خود مقاله‌ای منتشر کرد با عنوان «نگذارید شاه جواهرات را

۱۱۲. بولارد، همان مأخذ، ص ۲۰۱.

113. J. K. Sheridan

۱۱۴. همان مأخذ، ص ۲۱۶.

۱۱۵. همان مأخذ، صص ۲۱۷-۲۱۸.

ببرد.» اینک مسعودی می‌خواست تا از طریق کمک به تحریکات دربار علیه قوام رابطه حسنه‌ای با محمدرضا شاه جوان، ملکه مادر و اشرف پهلوی برقرار کند. اسفندیار بزرگمهر، که در آن زمان در روزنامه *اطلاعات* کار می‌کرد و از نزدیکان عباس مسعودی بود، می‌نویسد:

در سیاست مسعودی سعی داشت که با تمام دولت‌های وقت موافق باشد. فقط یک بار به تحریک محمدعلی مسعودی و احمد دهقان و با حمایت دربار با حکومت قوام‌السلطنه در آذر ۱۳۲۱ درافتاد که به دنبال آن جریان ۱۷ آذر و غارت مغازه‌ها و آشوب و بلوا راه افتاد. قوام هم که می‌دانست قضایا از کجا آب می‌خورد، تمام اقوام مسعودی و عده‌ای از کارکنان *اطلاعات* را که در این قضیه سهمی داشتند توقیف کرد و روزنامه *اطلاعات* هم توقیف شد. فقط عباس مسعودی، که سنگر مجلس را به هر شکلی بود حفظ می‌کرد، از مصونیت پارلمانی استفاده کرد...

یک روز مسعودی مقاله‌ای نوشت راجع به بدی نان در تهران... مسعودی به تشویق شخص شاه سابق [محمدرضا پهلوی] و مقامات انگلیسی که با قوام هماهنگی نداشتند، این مقاله را نوشت و این خود غیرمستقیم وسیله تحریک مردمی که نان سیلو را با هزار آشغال می‌خوردند شد و آن وقت‌ها که بازار تجمع و تحصن خیلی گرم و خریدار داشت، اجتماع در جلوی مجلس، که تنها امید مردم بود، تمام اصناف را تحریک می‌نمود که علیه دولت که آن‌ها او را مسبب این اوضاع می‌دانستند قیام کنند. من شاهد بودم که یک هفته پیش از ۱۷ آذر جنب و جوش زیادی در روزنامه *اطلاعات* بود. رفت و آمد کسبه و مردم زیاد شده بود و مشغول تهیه مقدمات شورش بودند که معلوم نبود عاقبتش چه خواهد شد... صندوقدار روزنامه *اطلاعات* مردی بود به نام امینی... بعد از این واقعه از او شنیدم که در جریان پیش و پس از ۱۷ آذر از صندوق روزنامه *اطلاعات* مقادیر زیادی پول نقد بین مردم پخش شده بود و همان روزی که قوام دستور توقیف اعضای *اطلاعات* را داد، این اوراق مربوط به آن‌ها را امینی از میان برد. دادیاران وزارت دادگستری که بعداً مأمور رسیدگی به این پرونده شدند، ضمنی اعتراف کردند که چک‌های دربار را در این ماجرا دیده‌اند. ولی صدراالاشراف در خاطرات خود نوشته است این چک‌ها وجود خارجی نداشت. من همان شب ۱۷ آذر شاهد بودم که مردم به تمام مغازه‌های خیابان شاه‌آباد، چهارراه مخبرالدوله و اسلامبول حمله کرده، بطری‌های مشروب را شکسته و همه را غارت کردند و شرکت کالای ایران را در خیابان اسلامبول طوری چاپیدند که به کلی خالی شده بود و چند نفر که یک توپ پارچه غارت کرده بودند آن را به در سینما مایاک،

نبش لاله‌زار و اسلامبول، آورده و آن را پاره و تقسیم کردند و سهم هر یک که چهل یا پنج متر پارچه می‌شد. و این غارت زیر نظر فرمانداری نظامی و مأمورین شهربانی انجام می‌گرفت که از دربار دستور می‌گرفتند.^{۱۱۶}

آن بخش از نوشته بزرگمهر که «مقامات انگلیسی» را متهم می‌کند صحیح به نظر نمی‌رسد یا حداقل می‌توان گفت که بولارد، سفیر بریتانیا در تهران، در ایجاد این بلوا نقش نداشت. بولارد در گزارش‌های خود شاه را عامل این بلوا می‌داند. او در گزارش ۸ دسامبر ۱۹۴۲ / ۱۷ آذر ۱۳۲۱ به وزارت خارجه نوشت:

تظاهرات امروز صبح جلوی مجلس به خاطر وضعیت ارزاق به یک غارت و بلوای نسبتاً جدی منجر شد. خانه نخست‌وزیر غارت و به آتش کشیده شده است... من نمی‌توانم شاه را از سهمی که در این ماجرا داشته است تبرئه کنم. شاه دیروز به بعضی از نمایندگان مجلس، که فراخوانده بود، گفت: اگر کاری انجام نشود انقلابی از پائین صورت خواهد پذیرفت. شاه سپس اشاره می‌کند که انقلابی از بالا بهتر خواهد بود. عدم مداخله شهربانی و ارتش به دستور بعضی مقامات بلندپایه ظاهراً محتاج توضیح است.^{۱۱۷}

و در گزارش ۱۸ دسامبر ۱۹۴۲ / ۲۷ آذر ۱۳۲۱ افزود: «من دلایل این کار [بلوای نان] را می‌دانم اما مانند هرودوت از افشای آن معذورم»^{۱۱۸}
حزب توده نیز بعدها بلوای ۱۷ آذر را توطئه دربار و «اولین یورش ارتجاع» دانست و روزنامه رهبر در شماره ۵ مرداد ۱۳۲۲ نوشت:

یک مشت رجاله مزدور به عنوان آزادیخواه سرو سینه زنان در میدان بهارستان جمع شدند و یک مشت از مردم ساده‌لوح را گرد خود جمع نموده، به هوای دادخواهی و آزادی‌طلبی به تحریک مردم پرداختند و بالاخره به کوچه و بازار ریخته به غارت مشغول شدند... هیچ‌کس در مجلس شورا از این واقعه پرسشی نکرد... واقعه ۱۷ آذر اولین یورش ارتجاع بود.^{۱۱۹}

فخرالدین عظیمی می‌نویسد:

۱۱۶. بزرگمهر، همان مأخذ، صص ۴۴-۴۵.

۱۱۷. بولارد، همان مأخذ، ص ۲۲۴.

۱۱۸. همان مأخذ، ص ۲۲۷.

۱۱۹. عظیمی، همان مأخذ، ص ۹۹.

این اغتشاشات به تحریک و با صحنه‌سازی عوامل دربار و افراد وابسته‌ای که بین نمایندگان مجلس و روزنامه‌نگاران داشتند به وجود آمد و هدف آن تضعیف روحیه، به ستوه آوردن و سرانجام سرنگون کردن نخست‌وزیر بود.^{۱۲۰}

دشتی سیاستمدار

فعالیت دشتی در حزب عدالت تا حوالی سال ۱۳۲۷ ادامه یافت. در انتخابات دوره چهاردهم (بهمن ۱۳۲۲)، دشتی، در کنار دکتر محمد مصدق و نه تن دیگر، به عنوان نماینده تهران به مجلس راه یافت.

در این سال‌ها دشتی به عنوان عضوی از شبکه منسجم و مقتدر رجال سیاسی بازمانده از دوران رضا شاه شناخته می‌شد که اهرم‌های اصلی قدرت را به دست داشتند. این کانون در مطبوعات و محافل سیاسی به "جناح انگلوفیل" شهرت یافتند و این انتساب برای آنان همگانی شد. برای مثال، حتی فردی چون دکتر قاسم غنی نیز علی دشتی را از زمره رجال "انگلوفیل" می‌خواند که تمامی اهرم‌های قدرت را در دست دارند.^{۱۲۱} این شهرت چنان گسترده بود که در دهه ۱۳۴۰ به اسناد بیوگرافیک ساواک،

۱۲۰. همان مأخذ، ص ۹۸.

۱۲۱. یادداشت‌های دکتر قاسم غنی، به کوشش سیروس غنی، تهران: انتشارات زوار، چاپ دوم، ۱۳۷۷، ج ۴، ص ۱۸۱.

دکتر قاسم غنی در یادداشت ۱۳ خرداد ۱۳۲۹/۳ ژوئن ۱۹۵۰ "انگلوفیل"های ایرانی را به ۵ دسته تقسیم می‌کند: اول، گروهی که پادو و حقوق‌بگیر و پادو و جاسوس و خبرچین‌اند؛ دوم، گروهی که «عملاً وارد کار انگلیس‌ها و دوائر و ادارات مربوط به آنها هستند مثل اعضای ایرانی نفت جنوب و بانک شاهنشاهی از قبیل مصطفی فاتح... نفس شغل آنها را بسته... بد و نیک حکومت انگلیس را بد و خوب خود می‌دانند.» سوم، اشخاصی که خود یا پدران و پشت اندر پشت تحت الحمايه انگلیس بوده و به کمک آنها زندگی کرده‌اند مانند قوام شیرازی و ناصرالملک قراگوزلو، منصور، سید ضیاءالدین طباطبایی، مشرف نفیسی، ساعد، علی اصغر حکمت، سردار فاخر حکمت و سید محمد تدین. چهارم، اشخاصی که تازه کارند و می‌خواهند وارد طبقات سه‌گانه فوق شوند. مثل عبدالحسین هژیر و دکتر اقبال. «این‌ها فعالیت زیاد دارند و غالباً خطرناک‌تر از سایرین هستند.» غنی می‌افزاید: «یک دسته دیگر هم هستند غیر از همه این طبقات و آنها جماعتی هستند که ایران را دوست دارند، جاسوس هم نیستند، حریص کار هم نیستند، ولی عقیده سیاسی آنها این است که ما قائم‌بالذات نیستیم و خودمان به تنهایی نه قابل اداره خود هستیم و نه توانا به اداره خود. با روسیه که غیرممکن است کنار بیائیم. آمریکا منافعی ندارد و حکومت دورافتاده غیرمعمدی است که... سیاست خارجش متزلزل است... پس بهتر است و لازم است با انگلستان کنار بیائیم و در پناه صولت آنها باشیم. این‌ها به حسن

که نظر رسمی سازمان اطلاعاتی حکومت پهلوی تلقی می‌شد، راه یافت و از علی دشتی به عنوان «هوادر سیاست انگلیس» یا به تعبیر دیگر «انگلو فیل» یاد شد و حتی ادعا شد که علی دشتی در انتخابات دوره پنجم «با کمک مستر هاوارد» به وکالت رسید.

در زمان دومین دولت قوام السلطنه پس از شهریور ۱۳۲۰، که حل بحرانی عظیم چون ماجرای آذربایجان را به عهده گرفته بود، تحریکات دشتی و دوستانش علیه دولت از سر گرفته شد که این بار نیز با برخورد قاطع قوام مواجه گردید. در ۳۰ اردیبهشت ۱۳۲۵ علی دشتی و گروهی از رجال توطئه‌گر (میرزا کریم خان رشتی، دکتر هادی طاهری، جمال امامی، سالار سعید سنندجی و دیگران) بازداشت شدند. دشتی تا ۱۵ خرداد در زندان بود و سپس تا ۱۹ مهر ۱۳۲۶ و سقوط دولت قوام در منزل شخصی خود توقیف بود.

دسیسه‌های شاه و رجال «انگلو فیل» هوادر او سرانجام این دولت قوام السلطنه را نیز ساقط کرد و، به پاس خدمات قوام در حل مسئله آذربایجان، مطرود و مغضوبش نمود. سال‌ها بعد، در ۲۵ خرداد ۱۳۲۹، قوام السلطنه از بستر بیماری در لندن به شاه دسیسه‌گر و ناسپاس نوشت:

افسوس و هزار افسوس که نتیجه جانبازی‌ها و فداکاری‌های فدوی را با کمال بی‌رحمی و بی‌انصافی تلقی فرموده‌اند. پس ناچارم برخلاف مسلک و رویه خود، که هیچوقت دعوی خدمت نکرده‌ام و هر خدمتی را وظیفه ملی و وطن‌پرستی خود دانسته‌ام، در این مورد با کمال جسارت و با رقت قلب و سوزدل به عرض برسانم که به خدای لایزال قسم روزی که تقدیرنامه اعلیحضرت به خط مبارک به افتخار فدوی رسید، که ضمن تحسین و ستایش فرموده بودند سهم مهم اصلاح امور آذربایجان به وسیله فدوی انجام یافته است، متحیر بودم که چگونه افتخار ضبط و قبول آن را حائز شوم زیرا غیر از خود برای احدی در انجام امور آذربایجان سهم و حقی قائل نبودم و فقط نتیجه تدبیر و سیاست این فدوی بود که

←

سیاست انگلیس ایمان زیاد هم دارند و غالب این‌ها چون وجاهت ملی دارند از بهترین مروج‌های سیاست انگلیس و حیثیت معنوی آن دولت بشمارند: تقی‌زاده، حکیم‌الملک، مرحوم فروغی. «غنی نتیجه می‌گیرد: «امروز در صحنه سیاست این‌ها مدیر و مدبرند و همه هر یک به‌نوعی خدام انگلیس هستند و هر پنج طبقه مذکور بر ضد آن‌هایی هستند که می‌خواهند ایران به آمریکا نزدیک شود. این‌ها با مصدق و طرفداران او بد هستند چون مصدق می‌خواهد آمریکا را به عنوان قوه سومی وارد ایران کند.» (همان مأخذ، صص ۱۷۸-۱۸۲).

بحمدلله مشکل آذربایجان حل شد... و بعد که بحمدلله اعلیحضرت با جاه و جلال تشریف فرمای آذربایجان شدند و برخلاف انتظار اعلیحضرت در بعضی نقاط استفاده جویی و غارت گری شروع شد، با تلگراف رمز عرض کردم اگر نتیجه فداکاری و اقدامات این است از این تاریخ فدوی مسئول امور آذربایجان نیستم... آیا تمام این مقدمات دلیل می شود که به ترتیبی که بر همه معلوم است جمعی را به نام مجلس مؤسسان دعوت نموده قانون اساسی را تغییر دهند یعنی همان قانون اساسی که موقع قبول سلطنت حفظ و حمایت آن را تعهد نموده و سوگند یاد فرموده و کلام الله مجید را شاهد و ناظر قرار داده اند و مرحوم فروغی رئیس دولت وقت تصریح نموده که اعلیحضرت همایونی طبق قانون اساسی موجود سلطنت خواهند فرمود...^{۱۲۲}

پس از رسیدن این نامه به تهران شاه پاسخی زشت به قوام داد: در ۳۰ خرداد ۱۳۲۹ معاون وزارت دادگستری احمد قوام را متهم به ربودن اسناد دولتی از وزارت خارجه، دخالت در انتخابات، صدور غیرقانونی مجوز برای ۴۵۰ تن جو و ۵۰۰ تن چای و قطع جنگل کرد و از مجلس تعقیب او را خواستار شد.

در زمان دومین دوره زمامداری قوام السلطنه پس از شهریور ۱۳۲۰ نیز احزاب و محافل سیاسی مخالف با دشتی و "جناح انگلوفیل" مبارزه قلمی سختی را علیه ایشان پی گرفتند که طبق سیاق آن زمان رنگ و بوی افشاگری بر آن غلبه داشت. یکی از مهم ترین این افشاگری ها رساله ای است که غلامحسین مصاحب در سال ۱۳۲۴ به نام *دسیسه های علی دشتی* منتشر کرد.^{۱۲۳} ظاهراً، در این زمان مصاحب ۳۵ ساله به حزب

۱۲۲. بنگرید به تصویر نامه قوام السلطنه در: حسین آبادیان، *زندگینامه سیاسی دکتر بقایی*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی، ۱۳۷۷، صص ۳۶۲-۳۷۰.

۱۲۳. غلامحسین مصاحب، *دسیسه های علی دشتی*، ۴۶ صفحه، رقعی. رساله فوق فاقد مشخصات کتابشناختی است. از سیاق متن می توان دریافت که در اواخر سال ۱۳۲۴ منتشر شده است. در صفحه پایانی (ص ۴۶) به نطق «آقای هژیر وزیر دارایی کابینه فعلی» در جلسه ۲۱ آذر ۱۳۲۴ مجلس شورای ملی استناد شده است.

در تعلق رساله فوق به دکتر غلامحسین مصاحب تردید نیست. ایرج افشار می نویسد: «مصاحب پس از شهریور ۱۳۲۰... به مسائل اجتماعی و سیاسی هم گوشه چشمی انداخت و به طور مثال یکی دو رساله در انتقاد سیاسی و اجتماعی منتشر کرد (۱۳۲۴). اما زود از پرداختن به مسائل اجتماعی منصرف و یکسره به کارهای علمی مشغول شد. هر چه روزگار بر او دراز می شد چهره ای فرهنگی تر می یافت.»

ایران نزدیک بود. این حزب را تنی چند از دانشگاهیان و حقوق‌دانان و اعضای کانون مهندسين ایران در اسفند ۱۳۲۲ و اوائل ۱۳۲۳ در مقابل حزب توده ایران (هوآدار اتحاد شوروی) و احزابی چون حزب عدالت دشتی و حزب اراده ملی سید ضیاءالدین طباطبایی و حزب هم‌رهان سوسیالیست مصطفی فاتح (که به عنوان هوآدار سیاست بریتانیا شناخته می‌شدند) به‌پا کردند. روزنامه *شفتی*، به مدیریت و صاحب‌امتیازی دکتر شمس‌الدین جزایری، ارگان رسمی حزب ایران بود. حزب ایران به ایالات متحده آمریکا نگاهی دوستانه داشت.

مصاحب در این رساله می‌خواهد «ثابت کند» که دشتی، یا به‌گفته مصاحب «راسپوتین ایران»، «یکی از سرطان‌های جدیدالولاده‌ای است که تقریباً از بیست سال قبل در ایران ظاهر شده است.»^{۱۳۴} مأخذ مصاحب، چنان‌که خود تصریح می‌کند، مقالات مخالفان دشتی در سال‌های پایانی سلطنت احمد شاه، از جمله مطالب مندرج در روزنامه *سیاست* عباس اسکندری، است. او مأخذ دیگر ادعاهای مندرج در رساله فوق را «تحقیقات از اشخاص بی‌غرض» ذکر کرده است.

به‌نوشته مصاحب، پدر بزرگ علی دشتی از نوکران مخصوص حسین خان دشتی، کلانتر دشتستان، بود که به تشویق اربابش برای تحصیل به نجف رفت و در همان‌جا

←

(ایرج افشار، *نادره کاروان*، ص ۴۰۴) ایرج افشار در شرح حال دشتی می‌افزاید: «در شرح زندگی او دو رساله مستقل می‌شناسیم: یکی نوشته ابراهیم خواجه‌نوری (از سلسله بازیگران عصر طلایی) که دو سه بار طبع شده است، و دیگر رساله‌ای است انتقادی به قلم استاد مرحوم دکتر غلامحسین مصاحب که در بحبوحه فعالیت‌های سیاسی دشتی در سال ۱۳۲۴ به نام «شیخ علی دشتی» منتشر شد و سال‌هاست که کمیاب است.» (همان مأخذ، ص ۵۰۰) مصاحب رساله *دسیسه‌های علی دشتی* را چنین آغاز کرده است: «صفحات ناقابل این رسائل را که قدمی است در راه مبارزه با نادرستی‌هایی که ایران را به وضع فعلی کشانیده است به روح پاک پدر بزرگووارم که بالاترین سرمشق فضیلت و تقوی بوده و در حیات خود عملاً راستی و درستی را به این حقیر آموخت تقدیم می‌دارد. غلامحسین مصاحب.» مصاحب، سه سال پس از نگارش رساله فوق، در سال ۱۳۲۷ درجه دکتری در ریاضیات از دانشگاه کمبریج اخذ کرد. دکتر غلامحسین مصاحب بعدها علاوه بر نگارش کتب و مقالات متعدد در زمینه ریاضیات سرپرستی

را نیز به عهده داشت. رساله فوق توسط دکتر محمد مهدی جعفری در دو شماره فصلنامه *تاریخ و فرهنگ معاصر* تجدید چاپ شده است: «علی دشتی»، *تاریخ و فرهنگ معاصر*، شماره ۸، زمستان ۱۳۷۲، صص ۱۷۱-۱۹۰؛ «دسیسه‌های علی دشتی»، *تاریخ و فرهنگ معاصر*، شماره ۹-۱۰، بهار و تابستان ۱۳۷۳، صص ۳۱۲-۳۳۶.

۱۳۴. مصاحب، همان مأخذ، ص ۲.

متوطن شد. «فرزند او مرحوم شیخ عبدالحسین، پدر دشتی، نیز از طلاب نجف بود ولی در تحصیل توفیقی نیافت و از قبل زوار دشتی و دشتستان امرار معاش می‌کرد.» مصاحب سپس، برای بیان وضع دوران نوجوانی علی دشتی، به مقاله «چرا به شیخ علی جاسوس شماره ۴۰۱ ابودفه می‌گویند؟»، مندرج در روزنامه شفق (شماره ۱۵۰، ۲۳ مرداد ۱۳۲۴) استناد می‌کند که با امضای «نویسنده گمنام» منتشر شد. احتمالاً نویسنده مقاله فوق نیز خود مصاحب است. مصاحب می‌افزاید:

شرح مختصری را که در روزنامه شفق نوشته شده است نقل می‌کنیم... زیرا روزنامه شفق ارگان رسمی حزب ایران است و از گروهی از استادان دانشگاه و روشنفکران تشکیل شده است و اعتبار مندرجاتش بیش‌تر است.^{۱۲۵}

مصاحب مدعی است که دشتی در دوران جوانی در نجف به «علی ابودفه» یا «ابودقه» شهرت داشت. وجه تسمیه ابودفه، به معنی «صاحب‌عبا»، این است که گویا شیخ عبدالحسین پسر را به جرم فساد اخلاقی از خانه بیرون کرد و وی به جز عبا چیزی برای ستر عورت نداشت و به این دلیل به «ابودفه» معروف شد.

بعضی دیگر از مطلعین می‌گویند که ابودفه است. دقه به زبان بغدادی یعنی خال. و چون شیخ علی هم در ایام جوانی، چنان‌که افتد و دانی، می‌خواست خود را خوشگل جلوه دهد، بنابراین به فکر افتاد که خالی بر چهره خود بیفزاید. بنابراین، در وسط دو ابروی خود خالی کوید و به همین مناسبت او را ابودفه گفتند یعنی صاحب خال. تو خود حدیث مفصل بخوان از این مجمل.^{۱۲۶}

به‌نوشته مصاحب، دشتی در ۱۳۳۴ ق. از عتبات به بوشهر و سپس به برازجان رفت و در خانه شیخ محمدحسین برازجانی، شوهر خواهرش، ساکن شد. مصاحب مدعی است که با توجه به جایگاه شیخ محمدحسین برازجانی در مبارزات مسلحانه ضد انگلیسی آن زمان در جنوب ایران، انگلیسی‌ها برای جاسوسی و مطلع شدن از «نقشه‌های عملیات مجاهدین» علی دشتی را به برازجان فرستادند. اتهامات مصاحب علیه دشتی ادامه می‌یابد و همان مطالبی تکرار می‌شود که در سال ۱۳۰۳ در جرایدی چون سیاست علیه دشتی عنوان شده بود. نامه منسوب به هاوارد نیز مجدداً منتشر می‌شود.

۱۲۵. همان مأخذ، ص ۴.

۱۲۶. همان مأخذ، ص ۵.

غلامحسین مصاحب سپس به نقد زندگینامه علی دشتی، نوشته ابراهیم خواجه‌نوری (۱۳۲۲)، می‌پردازد.^{۱۲۷} خواجه‌نوری مدعی است که وقتی رضا خان به سلطنت رسید، و از قانون اساسی تخطی کرد، به تدریج دشتی از او دور شد.^{۱۲۸} مصاحب می‌نویسد، رضا خان از روزی که وزیر جنگ شد قانون اساسی را نقض کرد و دشتی از او حمایت می‌کرد. مصاحب به مقاله دشتی در *شفق سرخ*، مورخ ۳۰ شهریور ۱۳۰۹، استناد می‌کند و جریده مزبور را «روزی‌نامه» می‌خواند؛^{۱۲۹} و نیز استناد می‌کند به سخنان دشتی در جلسه ۳۰ ذررداد ۱۳۱۳ مجلس شورای ملی که: «ما اعلیحضرت پهلوی را تنها یک نفر پادشاه خودمان نمی‌دانیم بلکه او را مظهر ایده‌آل ملی خودمان می‌دانیم... ما شاه خود را از صمیم قلب دوست داریم و مظهر افکار و ایده‌آل ملی مان می‌دانیم.»^{۱۳۰}

غلامحسین مصاحب در پایان «اهم شایعاتی» را که علیه دشتی رواج داشت ذکر می‌کند ولی با این توضیح:

به دشتی نسبت‌های زیادی می‌دهند که ما به علت فقد مدرک کافی نمی‌توانیم درباره آن‌ها حکمی بکنیم و از طرف دیگر نمی‌توان آن‌ها را نشنیده انگاشت.

یکی از این شایعات دوستی دشتی با سرپاس رکن‌الدین مختار (مختاری)، آخرین رئیس شهربانی رضا شاه (فروردین ۱۳۱۵ - شهریور ۱۳۲۰)، است و همکاری دشتی با پلیس خفیه آن زمان. گفته می‌شد که پس از شهریور ۱۳۲۰ دشتی عضو کمیته هفت نفره‌ای بود که برای حمایت از مختاری و تبرئه او تلاش می‌کرد.^{۱۳۱}

علی دشتی در آذرماه ۱۳۲۷ به عنوان سفیر ایران وارد قاهره شد و تا اسفند ۱۳۲۹ در

۱۲۷. زندگینامه علی دشتی یکی از ۹ جزوه‌ای است که ابراهیم خواجه‌نوری، دوست صمیمی دشتی، در سال ۱۳۲۲ با عنوان *بازیگران عصر طلایی* منتشر کرد. این جزوه‌ها هفتگی منتشر می‌شد و ناشر آن علی اصغر امیرانی بود. مشخصات کتابشناختی چاپ اول جزوه مربوط به دشتی چنین است: ا. خواجه‌نوری، *بازیگران عصر طلایی*، دوره دوم (دشتی، دبیراعظم، امیرخسروی)، [تهران: چاپخانه باقرزاده، ۱۳۲۲، رقی، ۵۵ صفحه. *بازیگران عصر طلایی* بعدها توسط انتشارات جیبی تجدید چاپ شد (چاپ اول، ۱۳۴۰؛ چاپ دوم، ۱۳۵۷، رقی، ۲۰۴ صفحه).

۱۲۸. خواجه‌نوری، همان مأخذ، چاپ اول، ص ۲۳.

۱۲۹. مصاحب، همان مأخذ، ص ۲۹.

۱۳۰. همان مأخذ، صص ۲۹-۳۰.

۱۳۱. همان مأخذ، ص ۴۵.

مصر بود. زندگی در قاهره برای دشتی مطلوب و شاید ایده‌آل به‌شمار می‌رفت. او این امکان را یافت که در واپسین سال‌های سلطنت ملک فاروق دربار او را نظاره کند، به دلیل تبحر در زبان و ادبیات عرب توجه علمای مصر را به خود جلب نماید، در جامع الازهر سخنرانی کند و شیخ‌السفرا شود.

در ۲۰ بهمن ۱۳۲۸ اولین دوره مجلس سنا تشکیل شد و علی دشتی به آن راه یافت. از این زمان تا پایان سلطنت پهلوی دشتی همواره سناتور بود.

در دوران سفارت در قاهره رابطه نزدیکی میان او و حسین علاء، وزیر دربار، برقرار شد و این امر سبب شد که دشتی در پایان مأموریتش در ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ به عنوان وزیر مشاور به دولت علاء راه یابد. این تنها دوره‌ای است که دشتی به وزارت رسید.

در این سال‌ها، دشتی رابطه حسنه با محمدرضا و تاج‌الملوک پهلوی (ملکه مادر) برقرار کرد؛ و این رابطه نطق معروف دشتی را در اواخر سال ۱۳۳۷ در مجلس سنا سبب شد. او در این نطق «دو خصوصیت خیلی حیرت‌انگیز» در محمدرضا شاه کشف کرد که «ایشان را از تمام شاهان متمایز می‌کند.» اولین خصوصیتی که دشتی در شاه کشف کرد، فقدان غرور بود:

در ایشان غرور و تکبر نیست. از استبداد و خودرأیی برکنارند. هر موضوعی را می‌توان در پیشگاه ایشان مطرح کرد و حتی بحث کرد. ایشان با سعه صدر به تمام انتقادات گوش می‌دهند و تمام ملاحظات را جواب می‌دهند و هر فکر صحیح و مفیدی در گفته‌های طرف بینند قبول می‌فرمایند. این سابقه خلقی در ایران، در ایرانی که شاهان به خودرأیی مشهورند، نادر و بلکه نایاب است.

دومین خصوصیت شاه، به‌زعم دشتی، «فقدان حس سودجویی» در اوست. دشتی ادامه داد: «اعلیحضرت بیش‌تر از آن‌که شاه باشد انسان است. انسان به تمام معنی کلمه.» و در پایان، محمدرضا پهلوی را «ستون ایران» نامید:

وجود اعلیحضرت در عصر ما و با این اوضاع متشنجی که در دنیا هست، مثل زبان فارسی، مثل شاهنامه فردوسی، مثل تاریخ و گذشته ایران، شیرازه قومیت و ستون استقلال و یگانه‌ضامن استقرار و ثبات ایران است.^{۱۳۲}

بدینسان، دشتی بار دیگر، چون سال‌های صعود سردار سپه به قدرت، توجیه‌گر دیکتاتوری شد. این سخنان دشتی متعلق به زمانی است که شاه گام‌های بلند خویش را

۱۳۲. پرونده علی دشتی، دستنوشته دشتی.

به سوی حکومت مطلقه برمی‌داشت و دقیقاً همین دو خصوصیت مورد اشاره دشتی در او به‌طرزی بیمارگونه رشد می‌کرد. در این زمان دیدگاه دشتی به گسترش نفوذ ایالات متحده آمریکا در ایران و منطقه با حسن ظن و علاقه می‌نگریست. او در دستنوشته‌ای، که احتمالاً پیش‌نویس یکی از نطق‌های او در مجلس سنا علیه جمال عبدالناصر است، چنین تصویری از دولت ایالات متحده آمریکا به دست داد:

دولت آمریکا هیچ‌وقت نه یک دولت استعماری بوده و نه امپریالیزم. و تاریخ بشر ملت و دولت مقتدری را [به جز آمریکا] نشان نداده که مبرا از هر گونه تجاوز به حقوق دیگران بوده و علاوه پیوسته به دنیای آزاد کمک کرده و به معاونت انسانیت شتافته باشد... معذک، ناصر در نطق‌های خود حتی یک مرتبه اعتراف نکرده است که اتازونی ضد استعمار و حامی آزادی ملل شرق است بلکه، برعکس، تبلیغات او (مستقیم یا غیرمستقیم) شوروی را حامی ملل آزاد و دنیای غرب را امپریالیست و دشمن عرب معرفی کرده است.^{۱۳۳}

از این سال‌ها دشتی بخش عمده اوقات خود را در خانه بیلاقی‌اش در تیغستان (تقاطع خیابان تیغستان و کوچه مجد) می‌گذراند.^{۱۳۴} او در این خانه بزرگ، که باغات باصفا و انبوه الهیه آن را احاطه کرده بود، در همسایگی عباس مسعودی، دکتر محمد مصدق، دکتر سیاسی (وکیل دعاوی)، حاج آقا مفید^{۱۳۵} و فطن‌السلطنه مجد می‌زیست. در شهریور ۱۳۳۸ شهرداری نام خیابان تیغستان را به "خیابان دشتی" تغییر داد. دشتی، که تا پایان عمر مجرد بود،^{۱۳۶} در این خانه محفلی به راه انداخت که محل اجتماع هفتگی دوستانش و گفتگوی سیاسی و ادبی بود. از اوایل دهه ۱۳۴۰ گاه مخبرین ساواک گزارش‌هایی از جلسات خانه دشتی ارائه می‌دادند که در پرونده او

۱۳۳. پرونده علی دشتی، دستنوشته دشتی، صص ۵-۱۰. زمان نگارش این نوشته مندرج نیست. با توجه به مضمون آن باید متعلق به سال‌های اوج‌گیری تعارض تبلیغاتی حکومت پهلوی و حکومت جمال عبدالناصر یعنی اواخر دهه ۱۳۳۰ باشد.

۱۳۴. خانه شهری دشتی در خیابان سعدی، زیر شرکت بیمه ایران، واقع بود.

۱۳۵. مفید از ثروتمندان بزرگ ایران بود که بیمارستان مفید را در خیابان شریعتی کنونی در تهران و مدارس متعددی به همین نام در شمال احداث کرد. خانه او اکنون محل مجتمع قضایی شمیران است.

۱۳۶. علی دشتی فرزندان خدمتکاران خود را به فرزندخواندگی پذیرفت و در وصیت‌نامه‌اش یک سوم اموال خود را به ایشان بخشید.

ضبط می‌شد. یکی از این گزارش‌ها حاوی نظرات دشتی درباره جانشین آیت‌الله بروجردی است. در جمعه ۱۱ فروردین ۱۳۴۰، یک روز پس از فوت آیت‌الله بروجردی، در خانه دشتی افراد زیر حضور داشتند: ابراهیم خواجه‌نوری، دکتر لطفعلی صورتگر، فردی به‌نام زند یا زندی (اهل شیراز)، عبدالله دشتی (برادر علی دشتی)، مهندس گنجه‌ای، مدیر مجله روشنفکر و عده‌ای دیگر. دشتی در این جمع، در پاسخ به پرسش یکی از حضار، درباره ویژگی‌های جانشین آیت‌الله بروجردی گفت:

فردی که از هر حیث متدین و مورد احترام و قبول مردم باشد و بتواند نظر مردم را به خود جلب کند باید به جانشینی ایشان منصوب گردد زیرا مردم پول خود را به دست هر کسی نمی‌دهند و آیت‌الله بروجردی اگر به یک تاجر پیغام می‌داد فوراً یک میلیون تومان پول برایش می‌فرستاد و این از شرایط پیشوا بودن است. و اگر چه کسانی که تاکنون در ایران سمت پیشوایی شیعیان را داشته‌اند کلیه آدم‌های خوبی بوده‌اند، لیکن بایستی در هر صورت جانشین آیت‌الله بروجردی کسی باشد که عرب‌ها هم او را دوست داشته باشند چه در غیر این صورت به اصطلاح یخش نمی‌گیرد.^{۱۳۷}

سفارت در لبنان و قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲

آشنایی دشتی با زبان و فرهنگ عرب سبب شد که دولت امیر اسدالله علم، در زمانی که جنگ تبلیغاتی دو حکومت جمال عبدالناصر و محمدرضا پهلوی در اوج خود بود، در ۱۲ آبان ۱۳۴۱ دشتی را به عنوان سفیر به بیروت اعزام کند.

علی دشتی در دوران سفارت در بیروت نظراتی را درباره سیاست ایران در منطقه خاورمیانه و نحوه برخورد به پدیده ناسیونالیسم عربی و ناصریسم به عباس آرام، وزیر امور خارجه، و گاه به شخص شاه منعکس می‌کرد که از پختگی نگاه سیاسی او، صرفنظر از خوبی یا بدی دیدگاهش، حکایت می‌کند. علی دشتی در این گزارش‌ها به تبیین پدیده ناصریسم می‌پردازد؛ سیاست به‌زعم او ملایم آمریکا در قبال ناصریسم را مورد نقد قرار می‌دهد و خواستار اتخاذ سیاستی جدی‌تر از سوی ایالات متحده آمریکا علیه ناصر می‌شود. او می‌نویسد:

نگرانی مستمر اتازونی از نفوذ کمونیزم در خاورمیانه سیاست آمریکا را

۱۳۷. پرونده علی دشتی، گزارش اطلاعات داخلی، شماره ۲-۳-۵۶/۳۳۱، مورخ ۴۰/۱/۱۲.

تردید آمیز و با احتیاط ساخته و صفت استحکام و استواری را از آن زایل ساخته و همین مطلب وسیله هم برای انقلابات و پیدایش حکومت‌های دیکتاتوری ساخته و هم برای شانتاژ بعضی از رؤسای دول عرب؛ و من یقین دارم این حالت به دلسردی دوستان آمریکا و جری شدن جاه‌طلبان کمک کرده و ثبات و استقرار را از خاورمیانه متزلزل می‌کند.

این سیاست (ترس از کمونیزم) مبداء تقویت ناصر گردیده یا لاقبل باعث آن شده است که ناصر در کشورهای عربی جولان دهد و زمینه برای انقلابات فراهم کند.^{۱۳۸}

نمونه دیگری از دیدگاه‌های دشتی در باب مسائل منطقه در گزارش ملاقات او با شیخ علی سهیل، رئیس عشیره بنی‌تمیم، بازتاب می‌یابد. دشتی در این گزارش مسئله شیعیان عراق و نحوه برخورد آنان به سوسیالیسم بعثی و ناسیونالیسم ناصری را مورد بررسی قرار داده است.^{۱۳۹}

سفارت دشتی در بیروت با شروع نهضت امام خمینی و سرکوب‌های خشن و خونین در ایران مصادف بود که اعتراض بی‌سابقه علمای شیعه لبنان را برانگیخت. دشتی واسطه ابلاغ تلگراف‌های آنان به شاه شد. یکی از این تلگراف‌ها به شرح زیر است:

ما علمای شیعه لبنان از باب پذیرفتن ندای خدای تعالی و هم‌آوازی با علمای نجف اشرف و سایر علمای اقطار اسلامی، از روش شما در برابر علما و وعاظ در ایران و اعمالی که کرامت و حیثیت آنان را مخدوش ساخته است، اظهار نارضایی می‌کنیم و هر اقدامی که این طرح‌های مخالف مذهب را متوقف سازد مورد تأیید قرار می‌دهیم.

شیخ حبیب آل ابراهیم، شیخ حسین معتوق، شیخ عبدالکریم شمس‌الدین، سید نورالدین شرف‌الدین، محمدحسن فضل‌الله، شیخ رضا فرحات، شیخ جواد مغنیه.

سایر علمای لبنان که ذیل تلگراف‌های مشابه را خطاب به شاه امضا کردند عبارتند

۱۳۸. پرونده علی دشتی، ضمایم نامه علی دشتی به احمد آرام وزیر امور خارجه، مورخ ۴۲/۱/۱۵، ۱۴ صفحه دستنوشته دشتی، ۸ صفحه تایپی. بنگرید به تصویر سند.

۱۳۹. پرونده علی دشتی، نامه علی دشتی به شاه، محرمانه، شماره ۲۱۹، مورخ ۴۲/۳/۳، کاغذ سفارت ایران در بیروت، ۵ صفحه تایپی. بنگرید به تصویر سند.

از: شیخ عبدالله نعمه، شیخ عبدالحسین نعمه، شیخ سلمان آل سلیمان، سید هاشم معروف، سید موسی الصبر [سید موسی صدر]^{۱۴۰}، شیخ زین العابدین شمس الدین، سید عباس ابوالحسن الموسوی، سید عبدالرئوف فضل الله، سید محمدجواد الحسینی، خلیل یاسین، علی بدرالدین و حسن معتوق.

علی دشتی، به عنوان نماینده شاه در لبنان، در ۴ فروردین ۱۳۴۲ به این تلگرافها چنین پاسخ داد:

سفارت ایران در بیروت نهایت احترام و حسن عقیدت را به آقایان دارد زیرا آن‌ها را تکیه گاه شیعیان و مورد اعتماد طایفه جعفری می‌داند و به همین مناسبت از تلگرافی که به توسط سفارت به پیشگاه اعلیحضرت همایون شاهنشاه مخابره فرموده‌اید تعجب کرد. زیرا من شخصاً تصور نمی‌کردم که دسایس مخالفین و تبلیغات سوء مغرضین ذهن شما را نسبت به اصلاحات ایران و مخصوصاً روش روشن و حسن سیاست شاهنشاه مشوب کند.

متأسفانه در هر کشوری اشخاصی یافت می‌شوند که دیانت و مذهب را وسیله پیشرفت اغراض خصوصی خود قرار می‌دهند و با هر اصلاحی که معارض منافع شخصی ایشان باشد مخالفت می‌کنند و همین عده هستند که دست به تبلیغات سوء زده و به مشوب ساختن اذهان پرداخته‌اند.

لذا، به نظر می‌رسد که ارسال این تلگراف به تهران مناسبتی نداشته باشد. شاهنشاه در اجرای اصلاحاتی که مقتضیات حاضر ایجاب کرده است سعی کرده‌اند از موازین شریعت اسلامی انحرافی روی ندهند. پس متوقع هستند که شیعیان دنیا ایشان را تقویت و حمایت کنند و از این سوء تفاهمی که برای آقایان روی داده است متأسف و رنجیده خاطر می‌شوند. چه ایشان علاوه بر ایمان قاطعی که به دیانت اسلام دارند، بر حسب قانون اساسی ایران حامی و نگهبان مذهب جعفری هستند و در هر موقع و هر مناسبت این تصمیم را نشان داده‌اند؛ چنان که همین چهار روز قبل، روز اول نوروز (۲۱ مارس) که عید سال ایران است، در نطق خود صریحاً به این امر اشاره کردند.^{۱۴۱}

۱۴۰. امام موسی صدر در اواخر سال ۱۹۵۹ م. / ۱۳۳۸ ش. در پی فوت آیت‌الله سید عبدالحسین شرف‌الدین، رهبر شیعیان لبنان، بنا به وصیت او به این کشور دعوت شد. این دعوت مورد تأیید آیت‌الله‌العظمی بروجردی قرار گرفت. به این ترتیب، امام موسی صدر به لبنان مهاجرت کرد و در شهر صور سکونت گزید.

۱۴۱. پرونده علی دشتی، نامه محرمانه سفارت ایران در بیروت، مورخ ۷ فروردین ۱۳۴۱، به دفتر

علی دشتی، هم به دلیل پیشینه طلبگی و تحصیل در حوزه‌های علوم دینی، و هم به دلیل اقامت در لبنان، که یکی از مراکز اصلی جهان تشیع به‌شمار می‌رفت، به حوادثی که در دوران دولت امیر اسدالله علم رخ داد و به قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ انجامید، علاقمند بود. دشتی به شدت منقد نهاد روحانیت است و در این تردید نیست؛ و این نقد بعدها در کتاب بیست و سه سال به نقد اسلام نیز کشید. ولی او از بدو شروع حوادث ایران رویه‌ای دوگانه در پیش گرفت. از یکسو، به عنوان سفیر شاه، می‌کوشید تا در نزد مقامات دینی و سیاسی لبنان و جهان اسلام حوادث ایران را تصادم منافع شخصی قلیلی از روحانیون با اصلاحات شاه، که متضمن برخی نوآوری‌هاست، جلوه دهد. از سوی دیگر، سیاست‌های دولت علم را مورد انتقاد قرار داد و رویه مماشات با روحانیت را، به جای برخورد خشن، توصیه نمود.

اولین تحلیل انتقادی او به چند روز قبل از قیام ۱۵ خرداد تعلق دارد. دشتی در ۳ خرداد ۱۳۴۲ در نامه‌ای به عباس آرام، وزیر امور خارجه، حکومت پهلوی و دولت علم را به حزم و احتیاط در قبال روحانیت فراخواند و نوشت:

در مواقع مهم و برای اجرای اصلاحات ضروری، که حتماً تصادم میان حکومت و آقایان روی می‌دهد، حزم و احتیاط حکم می‌کند که دولت روش مماشات پیش گرفته و سعی کند این تصادم زبر و خشن و شکننده نباشد. آن هم نه از نقطه نظر مصالح آن‌ها و مراعات نقطه نظر آن‌ها، بلکه از لحاظ این که عوایقی در راه اجرای منظورهای اصلاحی پیدا نشود و اگر هم ناچار باید پیدا شود زیاد شدید و مصادم نباشد.

در اجرای اصلاحاتی که منظور نیات عالی شاهنشاه بود، به‌نظر من دولت و مباشرین امور این حزم و متانت و سیاست نرمی را به کار نینداخته‌اند در صورتی که به‌نظر بنده با کیاست ممکن بود از تهییج آن‌ها خیلی کاست. و نتیجه این شد که حتی علمای نجف، که دور از اغراض و تنگ‌نظری‌های تهران و قم و مشهد هستند، نیز با روحانیون ایران همصدا شده و حتی آثار این همفکری و همدردی به این نواحی نیز رسیده و هم به‌وسیله نامه و پیغام و هم به‌وسیله اشخاصی میان روحانیون شیعه لبنان نارضایتی پخش کرده‌اند که یکی از آثار آن تلگرافی بود

که چند روز قبل علمای اینجا به سفارت کرده و به آن‌ها جواب داده شد.^{۱۴۲} سلوک پلیسی و سرکوبگرانه حکومت پهلوی در قبال علمای مخالف با "انقلاب سفید"، حتی شیخ محمد علاء، مفتی اهل تسنن لبنان، را نیز برآشت و او در تلگرافی به سفارت ایران چنین نوشت:

اخبار متواتر واصله مشعر بر سخت‌گیری حکومت ایران در ایراد ظلم نسبت به علمای اسلام در آن کشور است. این عمل خشم مسلمانان را برانگیخته و آنچه در ایران می‌گذرد با اصول رفتار انسانی نسبت به اتباع یک کشور منافات دارد. خواهشمند است احساسات دردناک ما را به مقامات مسئول کشور عزیزتان ابلاغ کنید و امیدواریم دولت به صدای حق پاسخ گوید و تازیانه عذاب را از سر علمای مسلمان، که می‌گویند خداوند پروردگار ماست، برگیرد. مفتی جمهوری لبنان^{۱۴۳}

دشتی به این تلگراف نیز پاسخ داد؛ مخالفان را «جماعتی اخلاگر و مفسده‌جو» خواند و در ۵ تیرماه ۱۳۴۲ ترجمه تلگراف شیخ محمد علاء و پاسخ خود را برای حسین علاء، وزیر دربار، ارسال داشت تا به رؤیت شاه برسد.

عالی‌جناب مفتی محترم جمهوری لبنان
اگر غیر از جنابعالی دیگری این تلگراف را کرده بود، به او جواب نمی‌دادم زیرا آن را یک نوع دخالت در امور داخلی ایران تلقی کرده و بدیهی است که به کلی نامتناسب و نا به هنگام و ناموجه می‌دانستم. ولی احترامی که به شخص شما دارم و می‌دانم موجب شما در فرستادن این تلگراف عواطف دینی و انسانی است خاطر محترم را مسبوق می‌سازد که آنچه به شما گفته شده بی‌اساس و نوعی تبلیغات مضره است.

حکومت ایران هیچ‌وقت دچار خشم و کینه نسبت به اتباع خود نبوده و هیچ‌گونه قساوت و شدتی حتی نسبت به مخالفان خود، مادامی که مخالفت خود را در حدود مقررات و قانون نگاه داشته باشند، به کار نبسته است. اگر مقصود شما جماعتی اخلاگر و مفسده‌جو [است] که از ایام عزاداری عاشورا استفاده

۱۴۲. پرونده علی دشتی. بنگرید به تصویر سند فوق (نامه ۳ خرداد ۱۳۴۲ علی دشتی به عباس آرام - انتقاد از سیاست‌های دولت علم در قبال روحانیت).

۱۴۳. پرونده علی دشتی. بنگرید به تصویر سند فوق (تلگراف شیخ محمد علاء، مفتی اهل تسنن لبنان، در اعتراض به سرکوب قیام ۱۵ خرداد ۱۳۴۲).

کرده و به جای این که به وظایف و مقررات مذهبی عمل کنند، و از این راه به خداوند و به اصول انسانیت نزدیک شوند، دست به آشوب زده، متعرض زن‌ها در کوچه و بازار شده، کتابخانه پارک شهر را آتش زده، و صدها مغازه و خانه را غارت کرده و اتومبیل‌های مردم را درهم شکسته‌اند، و خلاصه برخلاف آسایش مردم و امنیت کشور اقدام به اعمال تخریبی و ایجاد رعب و مصیبت کرده‌اند و حکومت ایران عکس‌العمل نشان داده، تصدیق بفرمایید وظیفه هر حکومت قانونی چنین اقدامی بوده است.

موقع را برای تجدید احترام و عرض سلام مغتنم می‌شمارد.

سفیر ایران
علی دشتی^{۱۴۴}

رویه دوگانه علی دشتی ادامه یافت. در حالی که او در لبنان همچنان تلاش می‌کرد تا حوادث ایران را کار جمعی قانون‌شکن و مفسد ضد اصلاحات جلوه دهد، در مکاتبات خود با تهران سیاست‌های دولت امیر اسدالله علم را نقد می‌نمود. دشتی بیش از دیگران متوجه عمق خطری بود که حکومت پهلوی را تهدید می‌کرد. او در نامه ۲۱ خرداد ۱۳۴۲ به عباس آرام، ضمن بیان مواضع مطبوعات لبنان در قبال حوادث ۱۵ خرداد در ایران، نوشت:

چیزی که در جراید اینجا، حتی جراید موافق، منعکس شد و مرا بسیار ناراحت کرد اشاره به این بود که این قیام و شورش تنها بر ضد حکومت^{۱۴۵} نبوده بلکه بر ضد رژیم بوده و متأسفانه عین این اشاره (بلکه به‌طور تصریح) در بیانات مختلفی‌ای که از تهران رسیده بود نیز دیده شد.

بنده در این باب مطالب گفتمی بسیار دارم - که چون به عنوان یک تئوریسی است [و] ورود در آن مستلزم طول کلام می‌شود و نمی‌دانم تا چه درجه مواجه با حسن قبول می‌شود، از بیان آن صرف‌نظر می‌کنم (مگر این که از من بخواهند) - ولی از اصرار در یک موضوع نمی‌توانم خودداری کنم که ابداً مصلحت نیست در ایران تفوه به این کلمه شود و حتی اگر واقعاً جماعت افسارگسیخته شعارهایی بر ضد مقام سلطنت داده باشند، نباید آن را به روی خود بیاوریم و نباید آن را

۱۴۴. پرونده علی دشتی.

۱۴۵. دشتی واژه "حکومت" را معادل کابینه و دولت به کار می‌برد و منظور او دولت امیر اسدالله علم است.

تکرار کنیم و نباید با اعتراف به آن روی مردم را باز کنیم. بلکه پیوسته باید مقام سلطنت مقدس و دور از نجال و هر گونه اعتراضی قرار گرفته و تمام مخالفت‌ها متوجه حکومت قرار گیرد؛ زیرا معتقدات مانند امراض سرایت می‌کند و نباید راه این سرایت را باز نگاه داشت...

اوضاع ایران مرا شخصاً نگران می‌دارد ولی نه از این حیث که دولت فعلاً مسلط بر اوضاع نیست ولی بیش‌تر از این لحاظ که اعمال قوه پیوسته می‌بایستی با سیاست و تدبیر توأم بوده و تنها اتکای به قوای نظامی ملاک عمل قرار نگیرد...^{۱۴۶}

اوج انتقاد دشتی از عملکرد دولت امیر اسدالله علم در قبال حوادث کشور، نامه‌ای است که او در ۵ خرداد ۱۳۴۲ نگاشت، در ۲۴ خرداد آن را تکمیل کرد و در ۳۰ خرداد به تهران ارسال نمود. این نامه در پایان *عوامل سقوط*، واپسین کتاب دشتی، منتشر شده است. بخش‌هایی از این نامه به شرح زیر است:

در طی یکی از نطق‌های آقای علم این عبارت را خواندم که «دولت رحم نخواهد کرد...» بی‌رحمی که صفت خوبی نیست. مفهوم مخالف این جمله یعنی دولت ظالم و بی‌رحم است... این عبارت مرا به یاد دکتر اقبال انداخت که به مجلس سنا آمده بود و می‌گفت: «من از خروشچف نمی‌ترسم.» بنده هم از رئیس‌جمهور آمریکا نمی‌ترسم. دکتر اقبال بیان این عبارت را علامت شجاعت و نشانه صداقت خود به ذات همایونی قرار می‌داد، در صورتی که صداقت به ذات مبارک مستلزم این بود که رئیس دولت، ولو به کناره گرفتن خود باشد، در صدد این برآید که خطای گذشته را جبران و روابط شوروی را با ایران اصلاح کند و ما را سه سال دچار آن هرزگی‌ها و تبلیغات زیان‌بخش نسازد.

متصدیان امور به جای آن که خود را سپر بلا قرار دهند و پاسخگو باشند، دائماً در این فکرند که به نحوی از انحا خود را نوکر و چاکر و مجری اوامر شاهنشاه معرفی کنند و تازه این وظیفه را لازم نیست هر ساعت و هر دقیقه به رخ مردم بکشند و مسئولیت تمام کارها را متوجه اعلیحضرت کنند.

قضایای اخیر [۱۵ خرداد ۱۳۴۲] دورنمای وحشتناکی در برابر دیدگانم گسترده و علاوه نوعی خجالت و سرشکستگی حاصل شده است به طوری که در اجتماعات شخص نمی‌داند به استفسار متعجبانه مردم چگونه پاسخ دهد. بنابراین،

۱۴۶. پرونده علی دشتی، نامه علی دشتی به آرام وزیر خارجه، محرمانه، مورخ ۴۲/۳/۲۱، شماره ۲۸۰.

اگر گستاخی کرده و باعث افسردگی و تکدر خاطر مبارک گشته‌ام برای این است که معتقد شده‌ام در اطراف سریر سلطنت مردمان خیرخواه، صادق، شجاع، مآل‌اندیش و صریح یا نیست یا خیلی کم شده و گویی خاک مرده بر سر تهران پاشیده‌اند که تمام مباشران امور جز حفظ مقام و صندلی خود آرزویی ندارند و حفظ مقام را نیز در مجامله، خوشامدگویی و اظهار بندگی به هنگام و بی‌هنگام یافته‌اند...

البته، همانطور که جراید خارجی نوشته‌اند، دنیای آزاد پشیمان‌علیحضرت است. ولی اگر اوضاع داخلی بدینگونه رو به اختلال گذارد، معلوم نیست دنیای آزاد چگونه می‌تواند به کمک ما بشتابد؟ چنان که در حوادث ژوئیه ۱۹۵۸ عراق حتی حامیان نوری سعید و مؤسسان سلطنت هاشمی عراق برای شناختن انقلاب عراق به عنوان حکومت قانونی یک هفته نیز تأمل نکردند!

نخستین چیزی که از حوادث سنگین ۱۵ خرداد به چشم می‌خورد... توجه همه مخالفت‌هاست به ذات مبارک. به نظر می‌رسد این خطرناک‌ترین پیشامدی است که تاکنون روی داده و متأسفانه ریشه‌اش در دوران حکومت دکتر اقبال آیباری شد و در زمان نخست‌وزیری علم رشد کرد.

راجع به آقایان روحانیون نخست باید این حقیقت مهم را فراموش نکنیم که آن‌ها مورد علاقه و تمایلات مردم هستند... و این امر برخلاف آن چیزی است که آقایان علم و پاکروان یا جراید تهران پنداشته‌اند و علما را دسیسه‌کار و مصدر شرّ و فساد معرفی کرده‌اند. به عقیده چاکر، فردی چون آقای خمینی نمی‌تواند جماعت مردم را به حرکت درآورد و این‌طور مورد توجه عموم باشد که عکس ایشان سنبل نهضت گردد و مورد احترام، ستایش و تقلید مردم قرار گیرد. اعتبار و شأن او برای این است که جسارت کرده و مظهر تمایلات نهفته آن‌ها گردیده است...^{۱۴۷}

آخرین نامه دشتی به عنوان سفیر ایران در لبنان به ۲۸ آذر ۱۳۴۲ تعلق دارد. این نامه خطاب به شاه است و اعتراضی است شدید به مراسم بزرگداشت بیست و پنجمین سال نویسندگی شجاع‌الدین شفا، معاون فرهنگی وزارت دربار. دشتی، پس از تعارفات اولیه، نوشت:

به پیوست این عریضه نامه‌ای که آقای سعید نفیسی به سفارت لبنان در تهران

۱۴۷. علی دشتی، عوامل سقوط (یادداشت‌هایی منتشر نشده از شادروان علی دشتی)، گردآوری از مهدی ماحوزی، تهران: مرکز نشر و تحقیقات قلم آشنا، ۱۳۸۱، صص ۱۸۰-۱۹۰.

نوشته، و تصریح کرده است که شورای فرهنگی سلطنتی با همکاری جمعیت قلم و جمعیت روزنامه‌نگاران می‌خواهد جشن ۲۵ ساله نویسندگی آقای شجاع‌الدین شفا را بگیرند و خواهش کرده است (یعنی گدایی کرده است) که مؤسسات فرهنگی لبنان هم در این باب شرکت کنند، تقدیم می‌شود.

دشتی در این نامه، که در عرف مکاتبات آن روز دولتمردان ایرانی با شاه سخت جسارت‌آمیز جلوه می‌کند، پرسش‌هایی را مطرح می‌کند:

آیا... آقای شجاع‌الدین شفا (مانند آقای تفضلی^{۱۴۸} که هنگام تصدی اداره تبلیغات مصاحبه می‌کرد و برای خود و خانواده‌اش شتونی قائل می‌شد) می‌خواهد از این سمتی که در دربار شاهنشاهی دارد استفاده کند و بعد آن جشن و آن رساله‌ای را که از کشورهای مختلف گدایی کرده‌اند، به عنوان سند لیاقت و برای بالا بردن شأن خود در پیشگاه همایونی به کار اندازد؟

... درست است که آقای شفا، مانند اغلب جوانان آشنا به زبان‌های خارجی، از بیست و پنج سال قبل شروع به ترجمه کرده است و بسیاری از داستان‌های کوتاه یا بعضی اشعار احساساتی، مانند لامارتین یا بلیتیس، را ترجمه کرده و اخیراً نیز یک کتاب ادبی و مهمی را (کم‌دی دیوین)^{۱۴۹} به فارسی درآورده‌اند، و همه این‌ها برای آشنا ساختن ایرانیان با ادبیات غرب مفید است، اما ایشان هرگز اثری نیافریده و از خود چیزی بیرون نداده، مخصوصاً در شناساندن فرهنگ ایران به دنیای خارج کاری نکرده‌اند، تا شورای فرهنگی سلطنتی بخواهد از وی تجلیل کند. چنان‌که این معنی در دانشگاه بیروت روی داد یعنی مدیران آنجا متحیر بودند که راجع به یک آدم ناشناس، که آثار وی در اینجا ابداً انعکاسی نداشته است، چگونه می‌توانند چیزی بنویسند و از وی تمجید کنند ولی رئیس دانشگاه از نقطه نظر ادب... چیزی تهیه کرده‌اند که مضمون آن این معنی را به خوبی نشان می‌دهد.

... شورای فرهنگی سلطنتی... برای این منظور بلند پا به عرصه وجود گذاشته است که فرهنگ درخشان ایران را به جهان معرفی کند. این هدفی است ارجمند... آیا با این مقدمه سزاوار است که نخستین اقدام شورای فرهنگی سلطنتی تجلیل از یک مترجم متوسط باشد؟... این عجیب و تأسف‌انگیز است که هر مقصد ارجمندی در مقام عمل فرو افتاده و آلوده به اغراض شود... در مقابل

۱۴۸. جهانگیر تفضلی وزیر مشاور و سرپرست انتشارات و تبلیغات در دولت امیر اسدالله علم.

۱۴۹. کم‌دی الهی اثر دانتِه *La divina commedia* 149.

جشن ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی ایران جشن ۲۵ ساله شجاع‌الدین شفا گرفته شود...

اعلیحضرتا

... نمایش صنایع هفت هزار ساله ایران در عالم خارج اثر عمیق کرده و متفکران را به یاد ایران انداخته و حتی عقیده آن‌ها را در باب اثر هنر یونان تغییر داده و سهم بزرگ ایران را بازشناخته‌اند... نیت اعلیحضرت همایون شاهنشاه متوجه این مقصد ارجمند بوده است؛ اجازه نفرمائید قیافه حقیر و مسکنت آمیز بدان بدهند.^{۱۵۰}

قابل تصور بود که دو نامه اخیر دشتی خوشایند شاه نباشد. چنین بود. در پایان آذر ۱۳۴۲ به مأموریت دشتی در بیروت خاتمه داده شد حال آن‌که دشتی سفیری موفق به‌شمار می‌رفت. این موفقیت دشتی و تأثیر او بر فضای فرهنگی و سیاسی لبنان را از یادداشت «سفیر ادیب» نوشته دکتر صلاح‌الدین منجد، از ادبای لبنان، در روزنامه الحیات می‌توان دریافت. منجد از شرکت خود در میهمانی سفارت ایران سخن می‌گوید و درخشش سفیر ایران، که «به زبان عربی ادبی فصیح» تکلم می‌کند و بر تاریخ و ادبیات عرب اشراف دارد. او در پایان می‌نویسد:

من در این لحظه به یاد توصیه بزرگان عرب در باب انتخاب و اعزام سفیر افتادم که معتقد بودند سفیر باید گشاده‌زبان و ادیب و دانا و هوشیار و کارآگاه و باتجربه و تیزبین باشد و از غرور و جهالت به دور باشد و همتش مصروف جلب شهرت و جمع مال نگردد.^{۱۵۱}

رنجش شاه از توصیه‌های دشتی ادامه یافت و لذا زمانی که دشتی، به پیروی از همان مذاق سیاسی که در نامه‌های فوق بیان شده، در مهرماه ۱۳۴۴ خواستار «آزادی» آیت‌الله خمینی شد؛ شاه در پاسخ گفت: «دشتی گُه خورده که چنین درخواستی نموده است.»^{۱۵۲}

دشتی پس از انقلاب، در واپسین یادداشت‌های خود، فضای زمان دولت علم و

۱۵۰. پرونده علی دشتی. بنگرید به تصویر سند فوق (نامه علی دشتی به محمدرضا پهلوی در اعتراض به جشن ۲۵ سالگی نویسندگی شجاع‌الدین شفا).

۱۵۱. صلاح‌الدین المنجد، «السفیر الادیب»، ۱۷ نوامبر ۱۹۶۳، صفحه ۶.

۱۵۲. پرونده علی دشتی، گزارش اطلاعات داخلی، خیلی محرمانه، شماره ۳۲۲/۸۲۶، مورخ ۴۴/۶/۹. امام خمینی از ۱۳ آبان ۱۳۴۳ تا ۱۳ مهر ۱۳۴۴ در ترکیه تبعید بود و بنابراین در زندان نبود که دشتی آزادی وی را تقاضا کند. دشتی پایان دادن به تبعید امام خمینی را درخواست کرده بود.

واکنش شاه به نامه خود را چنین بیان کرد:

علم باب دندان اعلیحضرت بود و نوکر صمیمی او... دربار شاه ایران، در زمان صدارت و وزارت دربار وی، غالباً مشحون از عناصر حقیر و بی‌شخصیت بود و این همان چیزی بود که شاه می‌خواست.

درست پس از وقایع ۱۵ خرداد، که سوء سیاست شاه و سست رأیی علم آن را به بار آورد، عریضه‌ای چهارده صفحه‌ای به شاه نوشتم. کمی‌سویی در این باب در دربار تشکیل شد که تا حدی رأی مرا در تخفیف تشنجات مؤثر می‌یافت ولی شاه به وسیله علم پیغام فرستاد که: دشتی دور از ایران به سر می‌برد و از عمق جریان‌ات سیاسی آگاه نیست. آن وقت من سفیر ایران در بیروت بودم... او [علم] ابداً وزن سیاسی نداشت تا رأی خود را در مواقع حساس اظهار کند و اطاعت کورکورانه او و یارانش موجب شده بود که حتی دفاعیات چند جلسه بعد از ورودم به تهران نیز با خود شاه نتیجه‌بخش واقع نگردد.

اگر همکاران علم صاحب تشخیص بودند و مصالح مملکت و شاه مملکت را در نظر می‌گرفتند، نامه‌ای سراسر توهین و تحقیر از سوی شاه به روزنامه/اطلاعات نمی‌فرستادند و آن جریده را ناگزیر به درج آن نمی‌کردند؛ آن هم نسبت به یک روحانی که همه مخالفان شاه و توده مردم را پشت سر خود داشت و در برابر نابکاری‌های او، به ویژه اصلاحات ارضی بدان صورت بی‌حاصل، کاپیتولاسیون و غیره، با قاطعیت و جسارت بر او خرده گرفته است.^{۱۵۳}

و درباره شجاع‌الدین شفا چنین نوشت:

شاه از هر کسی که شبهه استقلال رأی و فکر در او می‌رفت، بدش می‌آمد... او تیپ جمشید اعلم و شجاع‌الدین شفا را می‌پسندید.

همین شجاع‌الدین شفا، که به عنوان معاون آقای علم در امور فرهنگی وزارت دربار خدمت می‌کرد و باید بر حسب وظیفه مصدر خدمات علمی و فرهنگی باشد و پرداختن به امور فرعی و مقاصد مادی را دون شأن خود بدانند، به صحنه‌سازی و نمایش عادت کرده بود.

یکی از دوستان نقل می‌کرد که وقتی کتاب *مأموریت برای وطنم* چاپ و منتشر شده بود، ایشان (شجاع‌الدین شفا) شرفیاب گردید و به عرض رساند که چاکر مبلغی بدهکارم، چنانچه امر فرمایید از بابت فروش کتاب مبلغی به جان‌نثار

کمک شود مشکلاتم حل خواهد شد. ایشان هم فرمودند: درآمد این کتاب مال تو!

چنین درباری با این رجال چگونه می‌تواند تمدن بزرگ بیافریند و وارث بالاستحقاق کورش و داریوش باشد؟...
در نظر او [محمد رضا شاه] غُلُو طبع و عزت نفس، آزادگی و وارستگی و استقلال فکر در رجال کشور به منزله تهدیدی علیه مقام شامخ سلطنت است و اگر این مزایا جای خود را به ذلت و ادبار و فرومایگی بدهد، مقام پادشاهی از خطر سقوط در امان می‌ماند.^{۱۵۴}

دشتی به‌رغم این که پس از بازگشت از لبنان همچنان سناتور بود ولی اغلب اوقات را در خانه‌اش در تیغستان می‌گذرانید.

پس از بازگشت، از دی ماه ۱۳۴۲ جلسات هفتگی خانه دشتی از سر گرفته شد. در این جلسات گاه چهره‌های فرهنگی نزدیک به امیر اسدالله علم و وزارت دربار مورد حمله دشتی یا سایر حضار قرار می‌گرفتند. مثلاً، در جلسه ۲ اسفند ۱۳۴۲ - که مهدی نمازی، دکتر لطفعلی صورتگر، ابراهیم خواجه‌نوری، دکتر ناظرزاده کرمانی، بدیع‌الزمان فروزانفر و گروهی دیگر حضور داشتند - دشتی دکتر رضازاده شفق را مورد حمله قرار داد:

در این جلسه ابتدا علی دشتی درباره شعر و شاعری بحث کرده و گفت: دکتر رضازاده شفق هم شاعر شده. و فروزانفر اظهار داشته: شعر گفتن که گناهی ندارد. و دشتی افزوده: آخر او برای گنبد مسجد شیخ لطف‌الله هم شعر ساخته و علاوه بر این ایشان اخیراً همه‌کاره شده و تاریخ‌نویس، استاد، شاعر، حقوق‌دان سیاسی و تاریخ تفسیرکن از آب درآمد است. و روز یکشنبه گذشته فلسفی واعظ در منزل من بود و یکی از کتاب‌های اشعار دکتر شفق را خریده بود و می‌گفت قصد دارم چنانچه فرصتی پیدا شود در بالای منبرها حقش را کف دستش بگذارم.^{۱۵۵}

از سال ۱۳۴۴ در جلسات خانه دشتی گاه انتقادات تندی از دولت هویدا بیان می‌شد و ظاهراً دشتی در این سال به تحریکات سیاسی علیه دولت هویدا نیز دست زد. اسناد

۱۵۴. همان مأخذ، صص ۱۳۰-۱۳۱.

۱۵۵. پرونده علی دشتی، گزارش اطلاعات داخلی، محرمانه، شماره ۳۲۲/۱۰۱۸، مورخ ۳/۱۲/۴۲.

ساواک حاکی است که گویا دشتی در دوران سفارت در لبنان با آرمین مهیر،^{۱۵۶} سفیر ایالات متحده آمریکا در ایران، از دوران سفارت مهیر در بیروت، دوست بود و اینک او را علیه دولت هویدا تحریک می‌کند.^{۱۵۷} بدگویی دشتی از هویدا حداقل تا سال ۱۳۴۷ تداوم داشت. او در ۷ فروردین ۱۳۴۷ درباره هویدا گفت: «این قبیل اشخاص که نخست‌وزیر می‌شوند من [به عنوان] نوکر خانه خود قبول‌شان ندارم.»^{۱۵۸}

ولی در سال‌های بعد دشتی از ورود در مباحث سیاسی پرهیز می‌کرد؛ یا در حضور "نامحرمان" منابع ساواک و کسانی که به ایشان مشکوک بود- سکوت اختیار می‌کرد. برای مثال، در جلسه ۳۰ آذر ۱۳۵۶ در خانه دشتی، حاضرین درباره ابتهاج و انتظام سخن می‌گفتند ولی «علی دشتی کوچک‌ترین اظهار عقیده‌ای نمی‌کرد و فقط راجع به کتابی که به نام *نقشی از حافظ* نوشته است بحث می‌نمود.»^{۱۵۹} یا در اردیبهشت ۱۳۵۷، زمانی که جنبش انقلابی اوج می‌گرفت، باز دشتی ساکت بود؛ «هیچگونه حرفی... نمی‌زد و می‌گفت تصمیم دارد راجع به مولوی کتاب جدیدی بنویسد و شخصیت بزرگ عرفانی او را معرفی کند.»^{۱۶۰}

دشتی نویسنده

دشتی در جوانی روزنامه‌نگاری خوش قلم بود که توانایی چشمگیر در نگارش مقالات کوتاه و خوش ساخت از خود بروز می‌داد. نثر مُحاجّه (پلمیک)^{۱۶۱} وی، زمانی که ضرورت می‌یافت، به شدت مهاجم و پرخاشگر می‌شد. توانمندی‌های دشتی روزنامه‌نگار به‌ویژه در *سرخ پژواک* یافت و او را به محافل سیاسی و مطبوعاتی و ادبی ایران شناساند.

156. Armin H. Meyer

۱۵۷. پرونده علی دشتی، گزارش اطلاعات داخلی، سری، شماره ۳۰۳/۲۰۰، مورخ ۴۴/۲/۲۳.
بخشی از گزارش فوق، که مربوط به سابقه دوستی علی دشتی با آرمین مهیر است، احتمالاً صحت ندارد زیرا مهیر در سال ۱۳۴۰ در بیروت بود، در همین سال مأموریتش در لبنان خاتمه یافت و احتمالاً از این کشور خارج شد. دشتی در آذر ۱۳۴۱ سفیر ایران در لبنان شد.

۱۵۸. پرونده علی دشتی، گزارش خبر از ۲۰ هـ ۵ به ۳۲۲، خیلی محرمانه، شماره ۲۰/۴۵۵۱ هـ ۵، مورخ ۴۷/۲/۷.

۱۵۹. پرونده علی دشتی، گزارش اطلاعات داخلی، شماره ۳-۲-۳۷۴۲، مورخ ۳۶/۹/۳۰ [۱۳۵۶].

۱۶۰. پرونده علی دشتی. گزارش اطلاعات داخلی، شماره ۳-۲-۳۹۰، مورخ ۳۷/۲/۱۳ [۱۳۵۷].

161. polemic

علاوه بر مقالات شفق سرخ و کتاب *ایام محبس* (۱۳۰۱)، که درباره آن سخن گفتیم، دشتی در سال‌های نخست فعالیت سیاسی و مطبوعاتی خود دو اثر از عربی ترجمه کرد: *نوامیس روحیه تطور ملل* (اثر گوستاو لوبون) ۱۶۲ و *تفوق انگلوساکسون مربوط به چیست؟* (اثر ادمون دومولن). هر دو کتاب را احمد فتحی زغلول پاشا^{۱۶۳} از فرانسه به عربی ترجمه کرده و دشتی، که هنوز با زبان فرانسه آشنایی وافیه نداشت، از عربی به فارسی برگرداند. دو کتاب فوق در سال‌های ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ در تهران انتشار یافتند.

162. Gustave Le Bon (1841-1931)

اندیشمند سیاسی و روان‌شناس فرانسوی. از اولین کسانی است که به تبیین جنگ‌ها و شورش‌ها و انقلاب‌های اجتماعی بر بنیاد اصول روان‌شناسی پرداخت و از این منظر کتاب‌های زیر را تألیف کرد: *روان‌شناسی سوسیالیسم* (۱۸۹۸)، *توده: مطالعه ذهن مردمی* (۱۸۹۵)، *روان‌شناسی توده‌ها* (۱۸۹۸)، *روان‌شناسی انقلاب* (۱۹۱۲)، *روان‌شناسی جنگ بزرگ* (۱۹۱۶)، *جهان در تلاطم: مطالعه روان‌شناسانه زمانه ما* (۱۹۲۰) و *جهان نامتوازن* (۱۹۲۴). او ذهن توده‌ها را احساسی می‌دانست و اندیشه برابری اجتماعی را، که مکتب سوسیالیسم بر بنیاد آن شکل گرفت، توهمی بزرگ می‌انگاشت. گوستاو لوبون به دلیل نگاه مثبت‌اش به تاریخ اسلام در کتاب *تمدن عرب* (۱۸۸۴) در دنیای عرب شهرت فراوان یافت و از این طریق در ایران نیز معرفی شد؛ ولی سایر آثارش در ایران چندان شناخته نشد. کتاب اخیر با عنوان *تاریخ تمدن اسلام و عرب* به فارسی ترجمه شد و در زمان خود از کتب پرفروش و تأثیرگذار بود. (گوستاو لوبون، *تاریخ تمدن اسلام و عرب*، ترجمه سید محمدتقی فخرداعی گیلانی، چاپ جدید، تهران: انتشارات افراسیاب، ۱۳۸۰، ۸۰۰ صفحه).

۱۶۳. احمد فتحی زغلول پاشا (۱۸۶۳-۱۹۱۴) برادر کوچک سعد زغلول پاشا (۱۸۶۰-۱۹۲۷) است. سعد زغلول پاشا رهبر حزب وفد و از سیاستمداران و مصلحین بزرگ مصر در اوائل سده بیستم و دوست شیخ محمد عبده و مانند او از شاگردان سید جمال‌الدین اسدآبادی بود. فتحی زغلول در جوانی در قیام عربی پاشا (۱۸۸۲) شرکت داشت. او در دوره حکومت بریتانیا بر مصر در مشاغل عالی قضایی جای گرفت. فتحی زغلول از پیشگامان موج فرهنگی موسوم به "نهضت ترجمه" در مصر بود که پس از شکست قیام عربی پاشا و اشغال مصر آغاز شد و از طریق ترجمه کتاب مصری به فارسی اندیشه سیاسی جدید در ایران نیز تأثیرات عمیق گذارد. از مهم‌ترین ترجمه‌های او باید به *سر تقدم الإنجلیز* / *السکسون ادمون دمولن، سر تطور الأمم* / *گوستاو لوبون، روح الاجتماع* / *گوستاو لوبون و أصول الشرائع* / *جرمی بنتام* اشاره کرد. در ۲۹ ربیع‌الاول ۱۳۳۲ / ۲۷ مارس ۱۹۱۵ در ۵۱ سالگی درگذشت. در سال ۱۹۸۷ *سر تطور الأمم* به کوشش عدنان حسین و اسعد الحسمرانی تجدید چاپ شد. (دارالفنانش والنشر والتوزیع، ۱۶۰ صفحه).

سوّمین ترجمه دشتی *اعتماد به نفس* اثر ساموئل اسمایلز،^{۱۶۴} نویسنده اسکاتلندی، است که از فرانسه ترجمه شد و در سال ۱۳۰۵ در تهران به چاپ رسید. به نوشته عبدالحسین آذرنگ، «ظاهراً» اصل این کتاب «تأثیر عمیقی بر دشتی گذاشته و در ایجاد تحول در شخصیت او بسیار موثر بوده است. زبان ترجمه دشتی ساده، محکم... و جزو بهترین نثرهای فارسی معاصر به شمار می آید.»^{۱۶۵}

در سال‌های پسین، تا پایان سلطنت رضا شاه، از دشتی به جز یادداشت‌های کوتاه معروف به "تحت نظر"، که در سال ۱۳۲۷ به ضمیمه *ایام محبس* منتشر شد، اثر دیگری نمی‌شناسیم.

پس از شهریور ۱۳۲۰ دشتی سیاستمدار در کسوت داستان‌نویس و منتقد اجتماعی و ادبی نیز ظاهر شد. اولین و معروف‌ترین مجموعه داستان‌های او، *فتنه*، از اسفند ۱۳۲۱ در مجله *مهر/ایران* و در بهار ۱۳۲۳ به صورت کتاب انتشار یافت. در اواخر ۱۳۲۵ سایه منتشر شد که مجموعه‌ای از ۲۷ مقاله پراکنده دشتی در جراید آن سال‌ها بود.

از مطالعه این مقالات پیداست که نویسنده همه‌کاره از هر دری از اندیشه‌های بشری - از دنیا و زندگانی، اخلاق و فلسفه و اجتماع - بدون این که تخصصی در آن‌ها داشته باشد، به قدر کافی بهره برده و به منطق قوی و صحیح پای بند است. با ادبیات اروپایی از مجرای زبان عربی و احیاناً فرانسه آشنایی دارد. استاندال، داستایوسکی، تسوایک، پروست و دیگران را خوب می‌شناسد و از هر یک کتاب‌های جورواجور زیاد خوانده و آنچه را که خوانده خوب هضم و تحلیل کرده و این کثرت و تنوع مطالعه قدرت و سطوتی به قلم وی بخشیده که در هر مبحث و مقوله‌ای وارد شود به خوبی از عهده آن بر می‌آید و روان و سلیس و بی تعقید ادای مطلب می‌کند.^{۱۶۶}

دوّمین و سوّمین مجموعه داستان‌های دشتی *جادو* (۱۳۳۰) و *هندو* (۱۳۳۱) نام داشت. *جادو* داستان‌های عشقی بود که از مرداد تا دی ۱۳۳۰ در مجله *اطلاعات ماهانه* نشر یافت و *هندو* شامل سه قطعه بود: *هندو*، بر ساحل مینایی، دو شب. دشتی، به گفته خود، از سر تفنن به داستان‌نویسی می‌پرداخت. در مقدمه *جادو*

164. Samuel Smiles (1812-1904)

۱۶۵. عبدالحسین آذرنگ، "علی دشتی؛ روزنامه‌نگار، سیاستمدار، نویسنده و منتقد ادبی"، *بخارا*، شماره ۲۹-۳۰، تیر - مرداد ۱۳۸۲.

۱۶۶. آراین پور، همان مأخذ، ص ۳۲۶.

نوشت:

من داستان‌سرای خوبی نیستم... داعی من به نگارش آن‌ها گذراندن وقت و امتحان قریحه داستان‌نویسی و ضمناً ایراد بعضی تفکرات یا تخیلات است... این بد است. من هم می‌دانم بد است و شاید به همین جهت باشد که نه یک سیاست‌گر ماهر و نه یک داستان‌نویس زبردست و نه در هیچ موضوعی صاحب تخصص نگردیده‌ام.^{۱۶۷}

زمینه داستان‌های دشتی ساده و بسیط است و در حول یک محفل و یک راوی دانا می‌گردد که با شیرینی و دقت جزئیات ماجرای قهرمانان را بیان می‌کند.^{۱۶۸} زن در داستان‌های دشتی جایگاه خاصی دارد و از مختصات معینی برخوردار است که همواره تکرار می‌شود.

به قول خانلری، زن آثار دشتی موجودی است متعین، فرنگی‌مآب، متظاهر به تجددخواهی، مدعی برابری با مرد اما بدون مشارکت در وظایف اجتماعی، هوسباز، خودنما و اهل محافل خوشگذرانی؛ و مرد آثار دشتی به قول کامشاد، موجودی است مجرد، باهوش، خوش‌چهره، آمیزگار، مؤدب و خوش رفتار، اهل رقص و بازی ورق، پر مطالعه و آشنا با فرهنگ غربی.^{۱۶۹}

دشتی هیچگاه ازدواج نکرد ولی این به دلیل عدم تمایل او به جنس مخالف نبود. در سند بیوگرافیک ساواک، یکی از مختصات دشتی «تمایل زیاد به زن» و «ضعف بسیار شدید نسبت به جنس مخالف» عنوان شده است.^{۱۷۰} این تمایل را در داستان‌های دشتی می‌توان دید تا بدان حد که دشتی را به «سرحلقه عاشقانه‌نویسان» بدل کرده است. میرعبدینی می‌نویسد:

عاشقانه‌نویسانی هم بودند که می‌کوشیدند با زدن رنگی روانکاوانه به آثارشان خود را در مرتبه‌ای بالاتر از امثال جواد فاضل جای دهند... سرحلقه این دسته از نویسندگان علی دشتی... نثری روان دارد و آثارش از لحاظ توصیف زندگی و آمال اشراف از ارزش‌هایی برخوردار است...

۱۶۷. همان مأخذ، ص ۳۲۷.

۱۶۸. همان مأخذ، ص ۳۲۸.

۱۶۹. آذرنگ، همان مأخذ.

۱۷۰. پرونده علی دشتی. سند بیوگرافیک، شماره ۹۲۲، مورخ ۱۲ بهمن ۱۳۴۷.

داستان‌های دشتی... تصویر زنده‌ای از مشغله ذهنی روشنفکران وابسته به طبقه حاکم در آن دوره به دست می‌دهند. در محفل انس اینان، که در باغ‌های زیبای شمیران یا کافه‌های تهران تشکیل می‌شود، پس از مباحثاتی درباره زن و عشق، یکی از حاضران به نقل داستانی عاشقانه می‌پردازد. در واقع، گردهمایی چارچوبی است که داستان اصلی در آن تعبیه می‌شود. مردانی از «طبقه راقیه و تربیت‌یافته» عاشق زنان شوهردار می‌شوند و آنان را از «جاده استقامت و سلامت‌روی منحرف» می‌کنند. زنان، که درس خوانده و «مطلع از افکار نویسندگان فرهنگ» اند، با هرزه‌درایی نسبت به تعصب‌ها و محدودیت‌های اجتماعی و خانوادگی واکنش نشان می‌دهند. در نخستین داستان کتاب، فتنه خود را عاشق هرمز می‌نماید و به مرور عشقی سودایی و رومانتیک بین آنان شکل می‌گیرد. هرمز فتنه را زنی عفیف و رؤیایی می‌پندارد، اما وقتی او را در آغوش مرد دیگری می‌یابد از عشق بیزار و از زن متنفر می‌شود. در داستان «ماجرای آن شب»، نیز آگاهی مردی بر خیانت زنی عفیف‌نما سبب سرخوردگی او می‌شود. در داستان «دفتر ششم»، مردی دفتر خاطرات زنی را می‌یابد. این خاطرات، که بقیه داستان را تشکیل می‌دهند، پرده از عشقی ممنوع برمی‌دارند...^{۱۷۱}

غلامحسین مصاحب فتنه را تجلی سرشت دشتی می‌داند:

... سال پیش کتاب فتنه منتشر شد و اگر حدس یکی از دوستان که آن را یک نوع اتوبیوگرافی می‌دانست، صحیح باشد، شاید بتوان گفت شیخ علی در این کتاب باطن زندگی خصوصی خود را به خوانندگان عرضه داشته است. این کتاب، که به قول آقایان هاشمی حائری، از دوستان ایام جوانی شیخ، و محمد سعیدی، رفیق حجره و گرمابه و گلستان او، و لطفعلی صورتگر، دوست وی، از شاهکارهای ادبیات فارسی است، به استثنای چند قسمت آن که یادگار ایام گرسنگی دشتی است و بالنتیجه شامل انتقادات شدیدی از طبقه حاکمه است، شرح بی‌پرده معاشقات مردهای بی‌شرف است با زن‌های شوهردار و وسایلی که این‌گونه مردها به کار می‌برند تا شهوات حیوانی خود را ولو با نابود ساختن خانواده‌ها ارضا کنند. این کتاب واقعاً اتوبیوگرافی است یا نه، ما نمی‌دانیم. ولی بعضی از افکاری که در آن دیده می‌شود از سنخ افکار آدم‌های شاذی است که بر اثر کلاشی و مفتخواری احساسات شهوانی آن‌ها فوق‌العاده تقویت

۱۷۱. حسن میرعبدینی، صد سال داستان‌نویسی در ایران، تهران: نشر چشمه، چاپ دوم، ۱۳۸۰، ج ۱، صص ۱۵۵-۱۵۷.

می شود... ۱۷۲

از نیمه دوم دهه ۱۳۳۰ چهره دیگری از دشتی نویسنده شناخته شد: دشتی محقق و منتقد. در این سالها آثار زیر از دشتی انتشار یافت: *نقشی از حافظ* (۱۳۳۶)، *سیری در دیوان شمس* (۱۳۳۷)، *قلمرو سعدی* (۱۳۳۸)، *شاعری دیرآشنا* [خاقانی] (۱۳۴۰)، *دمی با خیام* (۱۳۴۴)، *کاخ ابداع* [در تحلیل اندیشه حافظ] (۱۳۵۱)، *نگاهی به صائب* [همراه با بحثی درباره سبک هندی و اظهارنظرهایی در خصوص بیدل] (۱۳۵۳)، *پرده پندار* [نوشته‌ای انتقادی بر جنبه‌هایی از تذکر الاولیای عطار و آراء صوفیان] (۱۳۵۳)، *عقلا برخلاف عقل* [درباره غزالی و نقد دیدگاه‌های مخالفان مشرب عقلی] (۱۳۵۴)، *در دیار صوفیان* [در تحلیل و نقد ادبیات صوفیانه و ادامه بحث‌های *پرده پندار*] (۱۳۵۳)، *تصویری از ناصرخسرو* (۱۳۶۳).

دشتی در این آثار پیشگام و تحول‌گراست. به نظر او روشی که ادیبان در قبال ادبیات قدیم فارسی در پیش گرفته بودند فهم ما را از آن افزایش نمی‌دهد. او با استفاده از روش‌های منتقدان کلاسیک اروپایی رویکرد دیگری به تحلیل و نقد ادبی برگزیده است و، به جای بحث در ویژگی‌های نسخه یا بررسی اقوال یا تحقیق در اطلاعات و داده‌های مربوط به زندگی و اثر، واکنش شخصی و علمی خود را به ادبیات نشان داده است... و به همین دلیل است که عبدالحسین زرین کوب نوع و روش نقد او را در این آثار «تأثرنگاری» (بیان تأثرات شخصی منتقد در برابر آثار ادبی) می‌نامد.

این دسته از آثار دشتی حاصل سالیان متمادی انس او با ادب قدیم، تأملات و دیدگاه‌های شخصی است که با قلمی تحلیل‌گر و نثری به‌غایت محکم و استوار و گاه بسیار زیبا نوشته شده و چشم‌اندازهای تازه‌ای را به روی مطالعات ادبی گشوده است. این دسته از نوشته‌های دشتی هم با مخالفت و انتقاد شماری از منتقدان قدیم و جدید روبه‌رو شد. از جمله انتقادهای تند بر او مقاله‌ای است که مصطفی رحیمی در *نقد دمی با خیام* نوشت و انواع طعنه‌ها و کنایه‌های سیاسی را با نقد جنبه‌های دیگری از این اثر همراه و نثار دشتی کرد... کامشاد می‌گوید در ایران و خارج کسانی بودند که درباره شعر فارسی دانشی عمیق‌تر از دشتی داشتند، اما کمتر کسی حساسیت، گستره تخیل و چیره‌دستی او را در ارزیابی

دستاورد شاعران به کار گرفت. ۱۷۳

دشتی زمانی وارد عرصه فعالیت مطبوعاتی شد که جوانان تحصیل کرده فرنگ جولان می دادند. دشتی برای تثبیت موقعیت خود به استعمال واژه‌های فرانسه در نثر فارسی پرداخت. ولی به تدریج، پس از اثبات جایگاهش به عنوان نویسنده و ادیب، استعمال واژگان فرانسه را کم و کمتر کرد. معهذاً، او، مانند بسیاری از نویسندگان نسل خود، به تأثیر از زبان فرانسه "یک" را زیاد به کار می برد:

سردار سپه، یک نظامی وطن پرست، یک مرد پر انرژی...
 اینک، به پاداش این جهش کریمانه یک روح پر از ایمان و بی دریغ، حتی مثل یک حمال هم نمی توانم آزادانه نفس بگشتم.
 تنها مایه تسلی یک نفر محبوس این است که... بزرگ ترین ضربه به قلب یک نفر محبوس سیاسی...
 ای ماشین های فلسفه باف... بس است، یک قدری عمیق شوید..
 پس بهترین طریق برای سعادت مند کردن مردم... همان حدودی است که تعالیم یک دیانتی مانند اسلام...
 از اصدار این حکمی که به قلوب عناصر آزادیخواه یک صدمه غلیظی می زد...
 دست به دست آزادیخواهان داده... یک طرح تازه و جدیدی بریزید
 آن کسی که سه سال قبل... با یک اراده خستگی ناپذیری...
 مدیر سیاست یک جوان بی شرفی است...
 پدر بنده یک آدم گمنام و بی حیثیتی نبود...
 ولی فشار انگلیس ها مانع شد که یک سلسله حقایقی در آن اوراق منتشر شود.
 ستاره ایران... وارد یک مبارزه شدیدی با سیاست انگلیس شده بود...

دشتی به رغم آشنایی با زبان و ادبیات عرب، نثر فارسی را ساده و شیوا، فاخر ولی بی تکلف می نوشت و از فضل فروشی های مرسوم در میان نویسندگانی که پیشینه تحصیلات حوزوی داشتند کمتر بهره می جست.

دشتی به رغم پیوند عمیق سیاسی با کانونی که حکومت پهلوی را برکشید، و به رغم گرایش سره نویسی در میان گروهی از ایشان، در حوزه زبان و ادب رویه ای معتدل و معقول داشت. او از نوآوری دفاع می کرد ولی نوآوری های جلف و بی پایه را به تندی نفی می نمود. دشتی دو گروه را مورد انتقاد قرار می داد: کسانی که اصرار در کاربرد

افراطی واژه‌های عربی دارند و کسانی که اصرار در حذف افراطی واژه‌های بیگانه از زبان فارسی و تراشیدن معادل‌های نامأنوس و ناهنجار دارند. او در اواخر اسفند ۱۳۵۵، در پاسخ به نامه مدیر عامل سازمان رادیو و تلویزیون ملی ایران، که پرسش‌هایی را درباره زبان معیار برای رادیو و تلویزیون طرح کرده بود، نوشت:

یگانه امتیاز آدمی از دیگر جانوران اندیشه است و اصل در هر گفت و شنود یا نگارشی بیان اندیشه است. هر بیانی که اندیشه را بهتر به دیگران برساند درست‌تر است هر چند در انجام این امر مهم واژه بیگانه به کار برده شود. واژه بیگانه هنگامی بیگانه است که از رساندن اندیشه به دیگران ناتوان باشد و یا این که با نسج سخن ناسازگار باشد. به کار بردن واژه‌های بیگانه - خواه عربی، خواه اروپایی - گناهی نیست خاصه اگر مشابه آن در فارسی رایج نباشد. بسی از واژه‌های بیگانه چون تلفن، تلگراف، ماشین و بسیاری از لغات بین‌المللی زبانی به زبان فارسی نمی‌رساند و به خود فشار آوردن تا "خودرو" به جای "اتومبیل" وضع کنیم سخره‌انگیز و خنده‌آور است.

اما در باب واژه‌های عربی، من بر آنم که ورود آن‌ها به زبان دری یک ضرورت طبیعی بوده و زبان دوره ساسانی کافی به بیان مقصود نبوده است. از پیوند دری و عربی زبانی به وجود آمده است که شاعران نامدار بدان سخن گفته‌اند و آن را به اوج کمال رسانیده‌اند و نکته مهم این که در این پیوند حتی لغت‌های عربی دچار تحول شده و متناسب با نسج سخن فارسی گردیده است.

پس تعصب بر ضد واژه‌های عربی نوعی جمود فکری است و اگر هواخواهان این روش رستگار شوند جز فقر زبان و ناتوانی آن در بیان اندیشه نتیجه‌ای حاصل نمی‌شود.

استحکام مبانی قومی با طرد لغات عربی صورت نمی‌گیرد بلکه عوامل دیگری می‌خواهد. همه می‌دانیم که زبان‌های زنده امروز، چون انگلیسی و فرانسوی و آلمانی و حتی روسی، از لاتین و یونانی بهره بسیار گرفته‌اند. به قول گوته، قدرت یک زبان در این نیست که کلمات بیگانه به خود قبول نکند بلکه در آن است که آن‌ها را هضم کند و حال بسیاری از لغات عربی در زبان فارسی چنین است.

دشتی افزود:

تا می‌توان گفت "روز، امسال، شب، پدر، مادر، برادر..." طبعاً ناهنجار است کلمه‌های "یوم، هذه السنه، لیل، ابوی، والده، اخوی..." به کار برد، ولی مردم مرتکب این ناسزا می‌شوند و هر روز در جراید می‌خوانیم... رادیو و تلویزیون آن‌چه رایج است و ذوق عمومی پذیرفته است باید بپذیرد. اگر "قضاوت" در زبان

عربی نیامده است نیامده باشد. ایرانی این مصدر را از ریشه عربی گرفته و استعمال کرده و همان غلط مصطلح و عامه‌پسند درست است... لغت‌سازی و واژه‌تراشی کار فرهنگستان هم نیست. فرهنگستان، اگر از مردم دانا و ادیب تشکیل شود، مردمی که به ۱۱ قرن تاریخ فرهنگ و ادب ایران آشنا باشند، در این است که واژه‌های تازه و ذوق‌پسند بپذیرد و به جای واژه دخیل یا واژه خالی بگذارد. در این باب، رادیو تلویزیون نمی‌تواند واژه‌های جدیدی که ابداً ریشه درستی ندارند ولی بی‌جهت و بدون دلیل در پاره‌ای از دوایر متداول شده است چون "ترابری"، "پدافند" و غیره دور بریزد برای این که سازمانی است دولتی (هر چند اسم خود را ملی گذاشته است) ولی دیگر نباید بار ما را سنگین کرده و هر واژه‌ای که طبع منحرف شخصی تراشیده است قبول کند... این امر کاری است در منطقه نویسندگان و سرایندگان. نویسنده و سراینده دارای اندیشه و احساس است، می‌خواهد اندیشه و احساس خود را بیان کند، ناچار است تعبیر بیافریند، به مجاز و استعاره متوسل شود، در نتیجه دایره بیان گسترده و قوه تعبیر فزونی می‌گیرد. فرهنگ و ادب ایران در طی ده قرن چنین شده است. به حدی که می‌توان گفت نیروی بیان زبان فارسی، مخصوصاً در شعر، به جایی رسیده است که زبان دیگری نمی‌تواند با آن برابری کند.^{۱۷۴}

پنجاه و پنج

دشتی، در مقایسه با همگان خود، ثروت فراوانی نیندوخت. از اینرو، شاید وسوسه مالی سبب شد که وی پیشنهاد دربار را بپذیرد و شاید واقعاً «فشار چهارده ساله» او را به زانو درآورد. بدینسان، دشتی کتابی نوشت در مدح سلطنت پهلوی با عنوان *پنجاه و پنج*؛ که ابتدا به صورت پاورقی در روزنامه *کیهان* و سپس به صورت کتاب انتشار یافت.^{۱۷۵} دشتی در این کتاب خاطراتی را از تحولات ۵۵ سال اخیر، از کودتای ۳ حوت

۱۷۴. پرونده علی دشتی، پاسخ دشتی به نامه رضا قطبی، مدیر عامل سازمان رادیو تلویزیون ملی ایران، مورخ ۸ اسفند ۱۳۵۵.

۱۷۵. علی دشتی، *پنجاه و پنج*، تهران: امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۵۴.

یادداشت کوتاه دشتی بر آغاز کتاب تاریخ ۳ اسفند ۱۳۵۴ را بر خود دارد. بنابراین، کتاب فوق در اوائل سال ۱۳۵۵ به بازار عرضه شد. تدوین و انتشار این کتاب به مناسبت پنجاهمین سال سلطنت پهلوی بود. در سال ۲۰۰۳ میلادی چاپ دوم *پنجاه و پنج* در آلمان (انتشارات مهر و نشر البرز) منتشر شد.

۱۲۹۹ و آغاز اقتدار رضا خان، بیان داشت. دشتی بعدها گفت:

چهارده سال تمام تحت فشار بودم تا کتابی در ستایش خاندان پهلوی تدوین نمایم. معذکک، این کتاب چیزی نیست که آن‌ها می‌خواستند. اگر کسی حوصله تتبع داشته باشد، متوجه می‌شود که، با همه فشارهای اخلاقی، حرف‌هایی را زده‌ام و گوشه‌هایی از حوادث دوران پهلوی را نشان داده‌ام. البته بیش از نارسایی‌ها از سازندگی‌ها سخن گفته‌ام...^{۱۷۶}

دشتی در پی گفتار، دلیل نگارش کتاب را مکالمه تلفنی با خانمی «بلشویک‌مآب» ذکر کرد که از او پرسید: اگر به این نوشته خود در کتاب *نقشی از حافظ*، که «پادشاهان ایران مداح و چاپلوس می‌خواستند... پیشانی بلند، آزادی فکر، استقلال روح در نظر شاهان ایران بزرگ‌ترین گناه محسوب می‌شود»، اعتقاد دارد چرا در سال ۱۳۳۷ آن نطق چاپلوسانه را در مجلس سنا در مدح محمدرضا شاه بیان کرد؟ دشتی به این زن پاسخ داد که به دلیل نوشته در *نقشی از حافظ* نطق فوق را ایراد کرده است.

در جواب [دلبر بلشویک‌مآب] با همان صراحت فطری، که احياناً به مرز خشونت و بی‌ادبی می‌رسد، گفتم: «آری، به همان دلیل که *نقشی از حافظ* و آن جمله‌هایی را که نقل فرموده‌اید نوشته‌ام، آن نطق را در مجلس سنا کردم برای این که محمدرضا شاه پهلوی را دوست دارم. برای سجایای استوار و مکارم اخلاقیش دوست دارم. برای همت بلند و عشقی که به مرزوبوم خود دارد دوست دارم. برای صفات انسانی و عشقی که به نوع بشر دارد دوست دارم. علاوه بر این، این چهل و چند سال اشتغال به کارهای سیاسی و اجتماعی این اصل را در فکر من راسخ کرده است که دستگاه سلطنت، این دستگاهی که لااقل از دو هزار و پانصد سال پیش در ایران استوار شده است، ضامن بقا و استقلال و وحدت قومی ایران است. تاریخ ایران ثابت کرده است که هر گاه ایران از وجود پادشاهی باعزم و اراده و عادل برخوردار بوده است محترم و معزز بوده است.^{۱۷۷}

این گفتگوی خیالی با «دلبر بلشویک‌مآب»، ظاهراً، پاسخی است به مقاله «کیش چاپلوسی» که یکی از نشریات حزب توده در خارج از کشور درباره نطق دشتی در

۱۷۶. دشتی، *عوامل سقوط*، ص ۱۳.

۱۷۷. دشتی، *پنجاه و پنج*، صص ۲۳۵-۲۳۹.

مجلس سنا منتشر کرده بود.^{۱۷۸}

انتشار پنجاه و پنج واکنش‌های متفاوتی را برانگیخت. ابراهیم صهبا، شاعر سرشناس و دوست دشتی، چنین به ستایش از او برخاست:

دشتی به سال نو اثری پر بها نوشت	وز روزگار رفته بسی ماجرا نوشت
"پنجاه و پنج" نام کتابی بود که او	پنجاه و پنج سال سخن گفت یا نوشت
وان از طلوع "عصر درخشان پهلوی" است	کان را ز "بامداد خوش کودتا" نوشت
تا این زمان که عهد شاهنشاه حاضر است	شاهی که کارنامه امروز ما نوشت
ایران ز فرسلطنتش جان تازه یافت	برنامه‌ای عظیم به لطف خدا نوشت
دشتی به چشم دل چو به دنیا نگاه کرد	او را یگانه رهبر و فرمانروا نوشت
شاهنشاهی که مایه فخر جهان بود	درباره‌اش رواست که شهنامه‌ها نوشت

اندکی پس از انتشار کتاب، شورای دانشگاه تهران دشتی را نامزد دریافت درجه دکترای افتخاری از این دانشگاه کرد. علی دشتی نامه‌ای به شاه نوشت و به بهانه «وضع مزاجی و فرسودگی نیروهای حیاتی» از قبول این عنوان عذر خواست. شاه در پاسخ گفت: «اگر خودتان علاقه به دریافت درجه دکترای افتخاری ندارید مانع ندارد که دریافت نفرمایید.»^{۱۷۹}

ولی دشمنان دشتی در میان رجال پهلوی انتشار کتاب را برنتافتند و از موضع سلطنت‌طلبان افراطی دشتی را به باد ناسزا گرفتند. مجله رنگین کمان نو (چاپ تهران) در مقاله‌ای سراسر دشنام دشتی را به تخطئه تاریخ دوران پهلوی متهم کرد. در این مقاله دشتی «بچه آخوندی» خوانده شد که «مار خورده و در طول زمان افعی شده است.»

در این نوشته‌ها... دقت کنید و ببینید معجون هفت خط هفت رنگ پرورش یافته در عراق عرب و مایه گرفته در آنجا چگونه و با چه عباراتی گفته‌های سی و پنج سال پیش خود را تکرار کرده است و به اصطلاح با یک تیر چند نشان زده است... مطلب را از رفتن به زندان خود... شروع کرده است و در همان چند جمله اول خواسته است به خوانندگان بفهماند در زمان رضا شاه کسی تأمین جانی نداشته است.^{۱۸۰}

۱۷۸. صبح/مید، [نشریه حزب توده ایران در خارج از کشور]، ۲۵ فروردین ۱۳۳۸.

۱۷۹. پرونده علی دشتی، نامه اسدالله علم وزیر دربار شاهنشاهی به سناتور علی دشتی، شماره ۳۹-۱-۲۰۰، مورخ ۲۵۳۵/۶/۲۴.

۱۸۰. رنگین کمان نو، شماره ۳۴، ۱۹ فروردین ۲۵۳۵ [۱۳۵۵].

معهدا، سخت‌ترین حمله به دشتی از احسان طبری بود که در مقاله‌ای با عنوان "پنجاه و پنج در هشتاد و یک" نوشت:

اگر آقای دشتی پنداشته است پنجاه و پنج او پرونده‌اش را نزد معشوق تاجدار امروزی‌اش می‌آراید، مطمئن باشد که آن را در نزد صاحب اصلی کشور، یعنی مردم، از همیشه آلوده‌تر کرده است. ولی دشتی را چه باک! این نوع جانوران پراگماتیک برای "این دم" زندگی می‌کنند و اهمیتی به قضاوت تاریخ و مردم نمی‌دهند. شعار آن‌ها این است: "دنیا پس مرگ ما چه دریا چه سراب."

در تاریخ معاصر ایران مردانی بوده‌اند... که تمام غنای معنوی و سرمایه حیاتی خود را به خاطر دفاع از منافع اصیل خلق نثار کردند و زندگی جوان خود را فدیة آن ساختند. در تاریخ معاصر ایران مردانی نیز بوده و هستند از قبیل تقی‌زاده، دکتر رضازاده شفق و همین آقای علی دشتی که هر مایه‌ای که داشته‌اند به خاطر برخورداری از "لذات عمر" در خدمت ستمگر نهادند؛ و به قول شاعر "دانش و آزادگی و دین و مروت"، این همه، را برده درم ساختند و یا به گفته انجیل مرواریدهای خود را در پای خوکان ریختند... دو نوع جهان‌بینی، دو نوع زندگی، دو نوع انسان. این موجودات از نفرت مردم، از لعن تاریخ پرورایی ندارند. فلسفه آن‌ها فلسفه خوشباشی خودخواهانه و فردگرایانه افراطی محض و وقیح است یعنی آن‌چه که به آن "زرنگی" می‌گویند. دیگران، آن‌ها که به خاطر ایده‌آل‌های خود با غولان و جادویان نیرومند در افتادند، به گفته این‌ها "دیوانه‌اند."^{۱۸۱}

از تخت پولاد تابیست و سه سال

دشتی نویسنده چهره دیگری نیز دارد. دشتی مؤلف دو کتاب است که بیش از تمامی آثارش بر شهرت و زندگی او، در واپسین دهه آن (۱۳۵۰-۱۳۶۰)، سایه افکند؛ و احتمالاً در آینده نیز بیش از تمامی آثار دشتی بر نام او سایه خواهد افکند. در این دو کتاب ابتدا دشتی را منقذ "دین مرسوم" می‌یابیم و سرانجام نفی‌کننده تمامیت اسلام به عنوان دین مبتنی بر وحی.

۱۸۱. " [احسان طبری]، "پنجاه و پنج در هشتاد و یک"، دنیا، نشریه سیاسی و تئوریک کمیته مرکزی حزب توده ایران، شماره ۳، خرداد ۱۳۵۵، صص ۲۶-۲۹.
منظور از عنوان مقاله احسان طبری، نگارش کتاب "پنجاه و پنج" در "هشتاد و یکمین" سال زندگی دشتی است. دشتی متولد ۱۲۷۳ ش. است و در سال ۱۳۵۴ هشتاد و یک ساله.

تعارض دشتی با اسلام، ابتدا از برخورد به سنن و ایستارها و باورهای رایج و بعضاً عامیانه در میان شیعیان، یا "دین مرسوم"، آغاز شد. از ۱۵ دی ۱۳۵۰ تا ۱۵ دی ۱۳۵۱ در ۱۲ شماره از مجله *خاطرات*، به مدیریت سیف‌الله وحیدنیا، مطالبی منتشر شد که در آبان ۱۳۵۳ به صورت کتابی به نام *تخت پولاد* (۲۰۴ صفحه)، بدون ذکر نام نویسنده، به چاپ رسید. دشتی هیچگاه به‌طور رسمی انتساب این کتاب به خود را نپذیرفت، و بعدها همین رویه را در قبال بیست و سه سال در پیش گرفت، ولی روشن بود که *تخت پولاد* قلم و نثر دشتی است. *تخت پولاد* در خارج از کشور با ذکر نام علی دشتی به عنوان نویسنده بارها تجدید چاپ شده و آخرین چاپ آن (۲۰۰۳) به نشر البرز (فرانکفورت) و انتشارات مهر (کلن) تعلق دارد.

دشتی در سه بخش نخست *تخت پولاد* ماجرای سفر راوی داستان به اصفهان و آشنایی خیالی او با سید محمدباقر *دُرچه‌ای*،^{۱۸۲} مجتهد و مدرس نامدار اصفهان، را شرح می‌دهد و در چهار بخش دیگر به مباحث نظری-دینی می‌پردازد. *تخت پولاد* از زبان شخصیتی نمادین به نام "جواد" است؛ و این "جواد" نگاهی شبیه

۱۸۲. سید محمدباقر *دُرچه‌ای* (۱۲۶۴-۱۳۴۲ ق.)، فرزند سید مرتضی لنجانی از تبار میرلوحی اصفهانی، از معاریف علمای سده یازدهم هجری، است. *دُرچه‌ای* از مدرسین برجسته اصفهان در اصول فقه بود. ابتدا در اصفهان در محضر میرزا ابوالمعالی کلباسی و میرزا محمد حسن نجفی تلمذ کرد و سپس از محضر میرزای رشتی و آقا سید محمد حسین ترک در نجف بهره برد و از این دو اجازه گرفت. در ۱۳۰۳ ق. به اصفهان بازگشت و ۳۸ سال به تدریس پرداخت. در مدرسه نم‌آورد تدریس می‌کرد و طلاب از تهران و سایر نقاط به محضرش می‌رفتند. به زهد معروف بود و می‌گویند غذای او در طول هفته چند دانه نان بود که از *دُرچه* می‌آورد. در شب جمعه ۲۸ ربیع‌الثانی ۱۳۴۲ ق. / ۱۳۰۲ ش. در خزانه آب غرق شد و فوت کرد. بیش از یک هفته مردم اصفهان و حومه به سوگواری‌اش نشستند. در *تخت پولاد* دفن شد. چهار پسر داشت: میرزا ابوالمعالی (متوفی ۱۳۳۳ ش.)، سید ابوالعلی (متوفی ۱۳۳۹ ش. در مشهد)، سید ابوالحسن، حاج سید احمد مرتضوی *دُرچه‌ای*. نوشته‌های پدر در نزد دو پسر کوچک‌تر در ۱۸ مجلد موجود بود. (میرزا محمدعلی معلم حبیب‌آبادی، *مکارم/آثار*، اصفهان: اداره کل فرهنگ و هنر اصفهان، بی تا، ج ۵، صص ۱۷۷۹-۱۷۸۱). حاج آقا حسین بروجردی در سال‌های ۱۳۱۰-۱۳۱۴ ق. در نزد ایشان در اصفهان تلمذ کرد. (منظورالاجداد، مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست: اسناد و گزارش‌هایی از آیات عظام نائینی، اصفهانی، قمی، حائری و بروجردی، ۱۲۹۲-۱۳۳۹ شمسی، تهران: شیرازه، ۱۳۷۹، صص ۴۰۳-۴۰۴). جلال‌الدین همایی نیز مدتی در نزد *دُرچه‌ای* تلمذ کرد. (*تخت پولاد*، ص ۸)

به شیخ ابراهیم زنجانی به روحانیت دارد. اندیشه سیاسی "جواد" همان آنارشسیسم پوپولیستی است که در آثار زنجانی و سایر طلاب و روحانیون بریده از روحانیت در دوران مشروطه و پس از آن رواج فراوان داشت. دشتی، همچون زنجانی، می‌نویسد:

از انسان‌ها فقط دو طبقه در این مملکت راحت و آسوده‌اند: یکی طبقه حکام و دیوانیان و دیگر طبقه علما و روحانیون. این دو طبقه هیچ کار و زحمتی را متحمل نمی‌شوند و بهتر زندگی می‌کنند و بیش‌تر پول دارند. علاوه بر این همیشه محترم‌تر و آبرومندتر از سایر طبقات هستند و بر سایرین تحکم کرده و بزرگی می‌فروشدند.^{۱۸۳}

و از زبان پدر "جواد" در "محاسن" ورود به سلک روحانیت می‌نویسد:

ورود در سلک روحانیت آسان‌تر است زیرا مستلزم رفتن به عتبات و چند سالی تحصیل عربی و فقه و حدیث است. حتی می‌توانم بگویم تحصیل هم چندان مدخلیتی ندارد. همین قدر انسان چند سالی در نجف مانده، بعد شکمی بزرگ کرده و عمامه‌ای قطور و ریشی بلند و نعلینی زرد و قبایی دراز بپوشد کافی است که مثل شریعتمدار خودمان محترم و معزز زندگی کند و مردم هم به او وجوهات بدهند.^{۱۸۴}

سید دُرچه‌ای و چند تن از خواص اصحاب هر پنجشنبه عصر به گورستان تخت پولاد^{۱۸۵} می‌روند و در یکی از مقبره‌های باصفا چای نوشیده و بحث می‌کنند. "جواد"

۱۸۳. [علی دشتی،] تخت پولاد، تهران: چاپ اول، ۱۳۵۳، ص ۱۸.

۱۸۴. همان مأخذ، ص ۱۹.

۱۸۵. تخت فولاد، یا تخت پولاد، تا سال ۱۳۶۳، که گورستان جدیدی به‌نام "رضوان" ایجاد شد، گورستان اصلی شهر اصفهان بود و یکی از محترم‌ترین گورستان‌های جهان تشیع به‌شمار می‌رفت. این گورستان در جنوب زاینده‌رود و در حاشیه شرقی شهر واقع است. تخت فولاد از اوائل سده هشتم هجری قمری / سده چهاردهم میلادی، از زمان اولجایتو خان (سلطان محمد خدابنده)، ایلخان شیعی ایران، مورد استفاده بود و به نام‌هایی چون "لسان‌الارض" و "مزار بابا رکن‌الدین" نیز شهرت داشت. درباره تسمیه آن به "تخت فولاد" روایات گوناگونی رواج دارد. طبق روایت معروف‌تر، این نام از سنگی گرفته شده که پولاد، حاکم اصفهان در زمان آل‌بویه، در این مکان ساخت و تا دوران ناصری کشتی‌گیران اصفهانی بر روی این سنگ کشتی می‌گرفتند. این سنگ را ظل‌السلطان، حاکم اصفهان، از میان برد. محل تخت سنگی فوق در محل بازار کنونی میوه بود. در زمان آل‌بویه از این مکان به عنوان گورستان استفاده نمی‌شد. در سده‌های پنجم تا هشتم هجری این مکان محل سکونت زهاد و

نیز به این جمع می‌پیوندد. در این جمع است که مجتهد ذرچه‌ای عقاید دینی مرسوم را به سخره می‌گیرد و علیه روایات مقبول و رایج دینی و ایستارها و سنن و نهادهای مذهبی جامعه ایرانی به جدل برمی‌خیزد. مثلاً، در جدل با یکی از اعضای این جمع، سید نجف‌آبادی، می‌گوید:

اگر مشیت خدا بر این تعلق گرفته بود که واقعه کربلا اتفاق بیفتد و الان هم ما معتقد به این مشیت هستیم، پس چرا دیگر شما بالای منبر می‌روید و با آب و تاب و آهنگ‌های محزون آن قضیه فجیع را به مردم گوشزد می‌کنید و آن‌ها را به گریه و شیون تشویق می‌کنید و مردم چرا گریه می‌کنند؟ این حرکت شما و گریه مردم معنایش این است که ما از این اراده خداوندی راضی نیستیم و اوقاتمان تلخ است که چرا خداوند این اراده را فرموده است و بنابراین، این عمل ما، یعنی هم روضه خواندن شما و هم گریه کردن مردم، نه تنها یک عمل مستحب و دارای اجر نیست بلکه یک نحو طغیان و عصیان محسوب می‌شود و خداوند باید ما را مجازات کند.^{۱۸۶}

هر چند سید محمدباقر ذرچه‌ای شخصیت واقعی است ولی روشن است که دشتی در تخت پولاد او را به عنوان نماد خیالی خود مطرح می‌کند و هر چه خود می‌خواهد بر زبان او جاری می‌نماید.

معهداً، مهم‌ترین و معروف‌ترین کتاب دشتی بیست و سه سال اوست که به کمک جوانی آشنا با زبان و تاریخ و ادبیات عرب و علوم اسلامی (علینقی منزوی پسر شیخ آقا بزرگ تهرانی صاحب الذریعه)^{۱۸۷} در سال ۱۳۵۳ در بیروت منتشر کرد.^{۱۸۸}

←

عرفا بود که نامدارترین آنان رکن‌الدین مسعود بن عبدالله بیضاوی، معروف به بابا رکن‌الدین (متوفی ۷۶۹ ق.)، است. مزار بابا رکن‌الدین در همین مکان واقع است و بقعه آن، به علامت شیعه دوازده امامی بودن او، دارای گنبدی با ۱۲ ترک است. در تقسیمات سنتی، تخت فولاد جزو بلوک جی بوده است.

۱۸۶. همان مأخذ، صص ۴۰-۴۱.

۱۸۷. علینقی منزوی به تأثیر از برادر بزرگش به فعالیت‌های سیاسی جلب شد. ستوان یکم محمدرضا منزوی (متولد ۱۳۰۸)، پسر بزرگ شیخ آقا بزرگ تهرانی، عضو حزب توده بود. او پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ دستگیر شد و ۱۱ ماه در زندان بود ولی به دلیل عدم کشف سازمان نظامی حزب توده تبرئه و آزاد شد و به بیروت رفت. پس از کشف سازمان فوق، به درخواست حکومت پهلوی و

←

بیست و سه سال، که براساس ظاهر اولین چاپ آن در ۱۳۵۳ و در بیروت چاپ شده، و چند بار نیز به صورت غیرمجاز پیش از انقلاب و پس از انقلاب در ایران منتشر شده است، نسخه‌های زیراکسی‌اش پیش از چاپ در تهران دست به دست می‌شد؛ کتابی است بسیار بحث‌انگیز و همه مشخصات کتاب‌شناختی آن در هاله ابهام. بگلی این کتاب را به انگلیسی ترجمه کرده (لندن، ۱۹۸۵) و مقدمه‌ای بر آن نوشته است و اسپراکمن بر ترجمه بگلی نقدی نوشته و درباره مؤلف کتاب هم اظهارنظرهایی کرده است. بگلی در ۱۳۵۴، سه سال پیش از انقلاب، با دشتی در تهران آشنا شده و از زبان او نقل کرده است که کتاب یک سال پیش از آن، یعنی در ۱۳۵۳ ش، در بیروت منتشر شده است.^{۱۸۹}

به‌رغم ابهام‌هایی که درباره تعلق بیست و سه سال به دشتی رواج دارد، و به‌رغم این‌که دشتی هیچگاه رسماً تعلق آن را به خود نپذیرفت، تردیدی نیست که کتاب فوق از دشتی است.^{۱۹۰}

←

موافقت کامل شمعون، رئیس‌جمهور لبنان، دستگیر و به ایران مسترد شد. در بهمن ۱۳۳۳ در زندان قزل‌قلعه در زیر شکنجه به قتل رسد. (رحیم نامور، هوشنگ حساری، ژاله نوتاش، شهیدان توده‌ای، تهران: حزب توده ایران، ۱۳۶۱، ص ۶۸؛ سپهبد تیمور بختیار به روایت اسناد ساواک، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۸، ج ۲، صص ۲۰۳-۲۱۱).

علینقی منزوی دکترای فلسفه را از دانشگاه ژوزف بیروت دریافت کرد و در اواخر عمر حکومت پهلوی، به کمک علی دشتی و دکتر پرویز ناتل خانلری، اجازه یافت که به ایران بازگردد. او مترجم کتاب دو جلدی گلدزیهر است که جلد اول آن با نام درس‌هایی درباره اسلام منتشر شد ولی انتشار جلد دوم آن، به دلیل پیروزی انقلاب اسلامی، متوقف ماند. منزوی در اوائل سال‌های ۱۳۶۰ به اتهام همکاری با دشتی در نگارش و نشر بیست و سه سال مدتی زندانی بود.

۱۸۸. اخیراً دو چاپ از بیست و سه سال با ذکر نام علی دشتی به عنوان نویسنده در خارج از کشور منتشر شده است: علی دشتی، بیست و سه سال، به کوشش علیرضا ثمری، اسن آلمان: نشر نیما، ژانویه ۲۰۰۳. چاپ دیگر، که مشخصات کتابشناسی آن را در دست ندارم، به کوشش بهرام چوبینه است. مقدمه بهرام چوبینه در خرداد ۱۳۸۱ به پایان رسیده. این متن به صورت فایل PDF در اینترنت موجود است. متن مورد استفاده من همین نسخه است.

۱۸۹. آذرنگ، همان مأخذ.

۱۹۰. بنگرید به خاطرات جواد وهاب‌زاده در مجله رهاورد (شماره ۵۳، بهار ۱۳۷۹). مطلب فوق به صورت پیوست چاپ جدید بیست و سه سال (ویرایش بهرام چوبینه، صص ۱۸۰-۱۸۲) انتشار یافته است.

دشتی هدف از نگارش بیست و سه سال را ارائه اثری می‌خواند که تصویری «روشن و خردپسند» و «عاری از گرد و غبار اغراض و تعصبات و پندارها» از زندگی پیامبر اسلام به دست دهد. او پیامبر اسلام را، به پیروی از توماس کارلایل،^{۱۹۱} از مردان بزرگ تاریخ و با توجه به اوضاع زمانه بزرگ‌ترین ایشان، می‌خواند.

بدون هیچ تردیدی محمد [ص] از برجسته‌ترین نوابغ تاریخ سیاسی و تحولات اجتماعی بشر است. اگر اوضاع اجتماعی و سیاسی در نظر باشد، هیچ یک از سازندگان تاریخ و آفرینندگان حوادث خطیر با او برابری نمی‌کنند...^{۱۹۲}

او در صفحات آغازین از زندگی و شخصیت پیامبر اسلام (ص) تصویری زیبا به دست می‌دهد؛ پیامبری که «سراسر زندگانی وی با محرومیت و زندگانی زاهدانه سپری شده است».^{۱۹۳}

حضرت محمد [ص] هنگام بعثت چهل سال داشت. قامت متوسط، رنگ چهره سبز مایل به سُرخ، موی سر و رنگ چشمان سیاه. کمتر شوخی می‌کرد و کمتر می‌خندید. دست جلوی دهان می‌گرفت. هنگام راه رفتن بر گامی تکیه می‌کرد و

191. Thomas Carlyle (1795-1881)

نویسنده و مورخ نامدار اسکاتلندی. ستایشگر مردان بزرگ بود. به این دلیل در سال‌های ۱۸۵۶-۱۸۶۵ زندگانی فردریک کبیر، پادشاه نظامی گرای پروس، را در ده جلد تدوین کرد. به‌زعم کارلایل قهرمانان سازندگان تاریخ‌اند. او پیامبر اسلام را یکی از این قهرمانان می‌داند و لذا دوّمین گفتار از کتاب خود، درباره قهرمانان، پرستش قهرمانان و قهرمانی در تاریخ، را به حضرت محمد (ص) اختصاص می‌دهد. کارلایل اولین مرحله قهرمان‌پرستی در تاریخ را در میان کفار می‌داند که قهرمان را "خدا" می‌دانستند. دوّمین مرحله در میان اعراب است: «اکنون پیروان قهرمان او را خدا نمی‌دانند بلکه مُلهم از خدا، پیامبرش، می‌خوانند. این دوّمین مرحله در پرستش قهرمان است. اولین و کهن‌ترین مرحله از میان رفت و هیچگاه بازنگشت، و دیگر در تاریخ جهان هیچ مردی، هر قدر بزرگ، از سوی پیروانش خدا شناخته نشد.» کارلایل، برای ارایه نظریه تاریخی خود، در میان پیامبران، شخصیت محمد (ص) را برمی‌گزیند زیرا به‌زعم او پیامبر اسلام «برجسته‌ترین پیامبران» و «پیامبری راستین» بود.

Thomas Carlyle, *On Heroes, Hero-Worship and The Heroic in History*, Elecbook

Classics, Transcribed from the Everyman edition published by J. M. Dent & Sons, London 1908, pp. 51-53.

۱۹۲. دشتی، بیست و سه سال، به کوشش بهرام چوبینه، ص ۵۳.

۱۹۳. همان مأخذ، ص ۵۳.

خرامش در رفتار نداشت و بدین سوی و آن سوی نمی‌نگریست. از قرائن و امارات بعید نمی‌دانند که در بسیاری از رسوم و آداب قوم خود شرکت داشت ولی از هر گونه جلفی و سبکسری جوانان قریش برکنار بود و به درستی و امانت و صدق گفتار، حتی میان مخالفان خود، مشهور بود. پس از ازدواج با خدیجه، که از تلاش معاش آسوده شده بود، به امور روحی و معنوی می‌پرداخت چون اغلب حنیفان. حضرت ابراهیم در نظری سرمشتق خداشناسی بود و طبعاً از بت پرستی قوم خود بیزار... در سخن گفتن تأمل و آهنگ داشت و می‌گویند حتی از دوشیزه‌ای باحیاط‌تر بود. نیروی بیانش قوی و حشو و زواید در گفتار نداشت. موی سر او بلند و تقریباً تا نیمه‌ای از گوش او را می‌پوشانید. غالباً کلاهی سفید بر سر می‌گذاشت و بر ریش و موی عطر می‌زد. طبعی مایل به تواضع و رأفت داشت و هر گاه به کسی دست می‌داد در واپس کشیدن دست پیشی نمی‌جست. لباس و موزه خود را خود وصله می‌کرد. با زبردستان معاشرت می‌کرد. بر زمین می‌نشست و دعوت بنده‌ای را نیز قبول می‌کرد و با وی نان جوین می‌خورد. هنگام نطق، مخصوصاً در موقع نهی از فساد، صدایش بلند و چشمانش سرخ و حالت خشم بر سیمایش پدید می‌شد.

حضرت محمد [ص] شجاع بود و هنگام جنگ بر کمانی تکیه کرده، مسلمانان را به جنگ تشجیع می‌کرد و اگر هراسی از جنگ بر جنگجویان اسلام مستولی می‌شد، محمد پیشقدم شده و از همه به دشمن نزدیک‌تر می‌شد. معذک کسی را به دست خود نکشت جز یک مرتبه که شخصی به وی حمله کرد و حضرت پیشدستی کرده و به هلاکش رساند.^{۱۹۴}

دشتی ظاهراً قصد پیراستن تاریخ زندگی پیامبر اسلام (ص) از خرافات، اسرائیلیات و اغراق‌های عامیانه‌ای را دارد که بعضاً در تفسیر طبری، تفسیر جلالین، کتاب واقدی و آثار مشابه یافت می‌شود. می‌نویسد:

در این شبهه‌ای نیست که حضرت محمد [ص] از اقران خویش ممتاز است و وجه تمایز او هوش حاد، اندیشه عمیق و روح بیزار از اوهام و خرافات متداول زمان است و از همه مهم‌تر قوت اراده و نیروی خارق‌العاده‌ای است که یک تنه او را به جنگ اهریمن می‌کشاند، با زبانی گرم مردم را از فساد و تباهی برحذر می‌دارد، فسق و فجور و دروغ و خودخواهی را نکوهش می‌کند، به جانبداری از طبقه محروم و مستمند برمی‌خیزد، قوم خود را از این حماقت که به جای پرستش

خدای بزرگ به بت‌های سنگی ستایش می‌برند سرزنش می‌کند و خدایان آن‌ها را ناتوان و شایسته تحقیر می‌داند.^{۱۹۵}

قلم دشتی در آغاز همدلانه است و خواننده گمان می‌برد که منظور وی واقعاً همان پیراستن تاریخ زندگانی پیامبر از خرافات است. او در ذکر فقراتی از قرآن کریم عبارت «آیه شریفه» را به کار می‌برد، مثلاً در آنجا که آیه اول سوره اسری را نقل می‌کند،^{۱۹۶} یا در جایی که تعبیر «از دهان مبارکش» را درباره پیامبر اسلام (ص) به کار می‌برد.^{۱۹۷} دشتی با ذکر فقراتی از برخی تفاسیر، که شاخ و برگ‌های عامیانه و انسان‌انگارانه^{۱۹۸} به قرآن کریم داده‌اند، می‌افزاید:

ولی آشنایی با مطالب قرآن... بر ما مدلل می‌کند که پیغمبر چنین مطالبی نفرموده است و این تصورات افسانه‌آمیز و کودکانه مولود روح عامیان ساده‌لوحی است که دستگاه خداوندی را از روی گرده شاهان و امیران خود درست کرده است.^{۱۹۹}

در صفحات آغازین به نظر می‌رسد که نویسنده به رسالت پیامبر اسلام (ص) اعتقاد کامل دارد. مثلاً، آنجا که می‌نویسد:

اما کسانی که تعصب دینی بینش آن‌ها را تار کرده و حضرت محمد [ص] را ماجراجو، ریاست‌طلب و در ادعای نبوت دروغگو خوانده و قرآن را وسیله‌ای برای نیل به مقصد شخصی و رسیدن به ریاست و قدرت گفته‌اند، اگر اینان همین عقیده را درباره حضرت موسی [ع] و عیسی [ع] ابراز می‌داشتند مطلبی بود و از موضوع بحث ما خارج، ولی آن‌ها موسی و عیسی را مأمور خدا می‌دانند و محمد را نه.^{۲۰۰}

یا زمانی که اثبات خداوند را «از لحاظ استدلال عقلی صرف» دشوار یا «محال» می‌داند می‌تواند دیدگاهی خاص تلقی گردد؛ به‌ویژه که پس از آن می‌افزاید:

۱۹۵. همان مأخذ، ص ۵۰.

۱۹۶. همان مأخذ، صفحه ۵۱.

۱۹۷. همان مأخذ، ص ۵۶.

198. anthropomorphic

۱۹۹. همان مأخذ، ص ۵۲.

۲۰۰. همان مأخذ، ص ۶۰.

آدمیان... از دورترین زمانی که حافظه بشر به خاطر دارد، قائل به مؤثری در عالم بوده‌اند... در ابتدایی‌ترین و وحشی‌ترین طوایف انسانی دیانت بوده و هست تا برسد به مترقی‌ترین و فاضل‌ترین اقوام.^{۲۰۱}

معهدا، به تدریج خواننده در می‌یابد که دشتی میان پیامبران و مصلحان تمایزی قائل نیست، و در واقع پیامبران را نوعی از مصلحان می‌داند، زیرا وی از عاملی به نام "وحی"، به عنوان وجه تمایز پیامبران و مصلحان، سخن نمی‌گوید:

این تحول و این سیر به طرف خوبی مرهون بزرگان است که گاهی به اسم فیلسوف، گاهی به نام مصلح، گاهی به نام قانون‌گذار، و گاهی به عنوان پیغمبر شناخته شده‌اند. حمورابی، کنفوسیوس، بودا، زردشت، سقراط، افلاطون و... در اقوام سامی پیوسته مصلحان به صورت پیغمبر درآمده‌اند یعنی خود را مبعوث از طرف خدا گفته‌اند.^{۲۰۲}

و در همین جا منکر معجزه، به عنوان پدیده‌ای غیر مادی، می‌شود.

مشرعان ساده لوح دلیل صدق نبوت را معجزه قرار می‌دهند و از همین روی تاریخ‌نویسان اسلام صدها بلکه هزارها معجزه برای حضرت محمد [ص] شرح می‌دهند... اگر خداوند به یکی از بندگانش این قدرت را عطا فرماید که مرده زنده کند، آب رودخانه را از جریان باز دارد، خاصیت سوزاندن را از آتش سلب کند تا مردم به او ایمان بیاورند و دستورهای سودمند او را به کار بندند، آیا ساده‌تر و عقلانی‌تر نیست که نیروی تصرف در طبایع مردم را به وی بدهد و یا مردم را خوب بیافریند؟ پس مسئله رسالت انبیاء را باید از زاویه دیگر نگریست و آن را یک نوع موهبت و خصوصیت روحی و دماغی فردی غیرعادی تصور کرد.^{۲۰۳}

هر چند دشتی پیامبر اسلام (ص) را به عنوان مصلحی بزرگ تجلیل می‌کند،

از سیر تاریخ ۱۳ ساله پس از بعثت، مخصوصاً از مرور در سوره‌های مکی قرآن، حماسه مردی ظاهر می‌شود که یک تنه در برابر طایفه‌اش قد برافراشته و از توسل به هر وسیله‌ای، حتی فرستادن عده‌ای به حبشه و استمداد از نجاشی برای

۲۰۱. همان مأخذ، ص ۶۲.

۲۰۲. همان مأخذ.

۲۰۳. همان مأخذ.

سرکوبی قوم خود، روی نگردانیده و از مبارزه با استهزا و بدزبانی آن‌ها باز نمانده است.^{۲۰۴}

ولی این پیامبر زمینی است و مصلحی است که دین را ابزار هدایت آدمیان کرد همان‌گونه که حمورابی قانون را، کنفوسیوس مواعظ را و لنین ایدئولوژی را. دشتی در مباحث پسین به احکام و شرایع قرآن می‌پردازد. در هر گام که به جلو برمی‌دارد نگاه به‌ظاهر مساعد اولیه او به اسلام کمرنگ و کمرنگ‌تر می‌شود تا سرانجام به نفی و ذمّ آشکار می‌رسد. از دید او، پس از فتح مکه اسلام چهره نخستین را از دست داد و به دین مبتنی بر قهر و سلطه، به "دین شمشیر"، بدل شد و حال و هوای حکومتگری و غلبه رنگ و بوی روحانی و مسیحایی آیات پیشین قرآن را از میان برد.

بدین ترتیب، اسلام رفته‌رفته از صورت دعوتی صرفاً روحانی به دستگاهی مبدل شد رزمجو و منتقم که نشوونمای آن بر حمله‌های ناگهانی، کسب غنائیم، و امور مالی آن بر زکات استوار گردید.^{۲۰۵}

این فرجام همان طلبه پرشور دشتستانی است که در جوانی، در ایام محبس، تمدن جدید غربی را در تمامیت آن با خشم و نفرت نفی می‌کرد و «تعالیم اسلام» را «بهترین طریق برای سعادت‌مند کردن مردم» می‌خواند.

دشتی و «عوامل سقوط» سلطنت پهلوی

آخرین کتابی که از دشتی می‌شناسیم، یادداشت‌ها و تقریرات سال‌های پایانی عمر او، پس از انقلاب اسلامی، است. این کتاب را خواهرزاده دشتی، که همدم و محرم واپسین سال‌های زندگی او بود، گرد آورد و در سال ۱۳۸۱ منتشر کرد. یادداشت‌ها و تقریرات دشتی اواسط سال ۱۳۵۸ آغاز شد و دشتی اندکی پیش از دستگیری و مرگ این یادداشت‌ها را در آبان ۱۳۶۰ به پایان برد.

در این نوشته‌ها دشتی از موضع مردی دنیادیده به تبیین عوامل شخصیتی مؤثر در رفتار حکومتی محمدرضا شاه می‌پردازد؛ رفتاری که سرانجام سقوط او را سبب شد. آنچه دشتی در این کتاب کم‌حجم بیان می‌کند، در واقع شرحی است بر این کلام امام محمد غزالی در

۲۰۴. همان مأخذ، ص ۶۸.

۲۰۵. همان مأخذ، ص ۱۱۴.

ملکی را که مُلک از او برفته بود، پرسیدند که چرا دولت از تو روی برگردانید؟ گفت: غرّه شدن من به دولت و نیروی خویش، و غافل بودن من از مشورت کردن، و به پای کردن مردمان دون را به شغل‌های بزرگ، و ضایع کردن حیلت به جای خویش، و چاره کار ناساختن اندر وقت حاجت بدو، و آهستگی و درنگ در وقت آن‌که شتاب باید کردن، و روا ناکردن حاجات مردم.

قطعه‌هایی از عوامل سقوط دشتی را، بدون توضیح، ذکر می‌کنیم:

[سقوط شاه:]

سقوط! کلمه‌ای متناسب‌تر و درست‌تر از این نمی‌توان برای حوادث اخیر ایران و فرار شاه پیدا کرد.

شاهی با داشتن بیش از ۴۰۰ هزار سپاه و بیش از ۵۰ هزار ژاندارم و پلیس و با داشتن دستگاهی مخوف چون ساواک مانند بادی... رفت.

در دوره زندگانی مختصر خود سقوط‌های گوناگون دیده‌ام. سقوط امپراتوری تزارها، سقوط امپراتوری عثمانی، سقوط امپراتوری اتریش و آلمان، سقوط هیتلر با تشکیلات دهشتناک حزب نازی و گشتاپو، سقوط موسولینی با آن همه پرمدعایی و با تشکیلات منظم فاشیست، ولی هیچ یک به مثابه سقوط مضحک و حیرت‌انگیز محمدرضا شاه نامترب و حتی می‌توان گفت نامعقول و ناموجه نبود. یک روحانی با دست خالی او را از تاج و تخت سرنگون ساخت. (ص ۲۳)

[محمدرضا شاه جوان و میراث پدر:]

این جوان بیست و یک ساله [محمدرضا شاه] که بر تخت اردشیر بابکان نشست، از هر گونه تجربه کشورداری دور بود زیرا... پدر چنان سایه سنگین خود را بر مقامات کشوری گسترده بود که مجال تفکر و تجربه برای فرزند ارشد خویش باقی نگذاشته بود. تنها چیزی که از مقام و سلطه پدر به او رسیده بود تکریم و تعظیم و اظهار اطاعت و انقیاد دولتمردان کشوری و لشکری بود. (ص ۳۹)

باری، پدر دو ارثیه از خود برای پسر باقی گذاشت و از کشور بیرون رفت: یکی مال و املاک بی حد و حصر و دیگر نارضائی‌ها و کینه‌هایی که در مدت ۲۰ سال در سینه‌ها متراکم شده بود. به همین دلیل پسر یک مرتبه و ناگهانی از اوج قدرت ۲۰ ساله به حضيض انتریک‌های خرد و بزرگ فرو افتاد و شاید همین امر او را، به جای تدبیر و تأمل و اتخاذ تصمیمات بجا و مؤثر، به ورطه اغراض و دسیسه کاری انداخت.

کسانی که مورد اعتماد بودند از دسیسه کاری و سیاست‌بافی دور ماندند و

کسانی که حقد و کینه فراوان از دوران پدر در سینه داشتند از هیچ گونه انتریک و سیاست‌بافی رویگردان نبودند.

پس، طبعاً همین روحیه مجامله و دسیسه‌کاری در فکر شاه جوان ریشه گرفت و در مدت دوازده سالی که از آغاز سلطنت وی تا سقوط دکتر مصدق دوام داشت، کار شاه پیوسته چنین بود: تشنه اطاعت، تشنه قدرت‌نمایی و تشنه سلطه مطلق؛ و این تشنگی مفرط پیوسته او را رنج می‌داد.

شاید همین نکته، که باید راجع به آن‌ها بحث‌ها کرد و شواهد آورد، مصدر پیدایش عقده‌ای گردید که در زمان حکومت مصدق رشد کرد و پس از سقوط او به دنبال کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، این عقده به شکل‌های گوناگون و به طرز محسوس و مشهود ظهور و بروز داشت و همین عقده سرانجام شاه را به کارهایی کشانید که هر اندیشمندی را اندیشناک کرد. (ص ۴۱)

[منشاء روانی مخالفت محمدرضا شاه با دکتر مصدق:]

قرائن و اماراتی عدیده هست که شاه به جای فراست و تدبیر به انتریک و دسیسه روی می‌آورد و حتی این خصوصیت جزء روحیات او شده و در اندیشه‌اش اثر گذاشته بود.

آن ایامی که دکتر مصدق در اوج قدرت بود و شاه کاری نمی‌توانست بکند، چون منفی‌بافان فکر می‌کرد.

یک روز به خود من گفتم: «مصدق به دستور خود انگلیسی‌ها نفت را ملی کرده است.» این سخن اگر از دهان یک نفر هوچی بیرون می‌آمد، چندان جای حیرت نبود. ولی از شاه مملکت که بیش و کم از چرخش امور و جریان سیاست مطلع بود، حیرت‌انگیز و باورنکردنی می‌نمود. (ص ۴۳)

او به قدری ضعیف‌النفس بود که از ترس دکتر مصدق و اصرار او ناگزیر شد وزیر دربار مورد اعتماد خویش را کنار گذارد و به جای او فرد مورد نظر مصدق، یعنی ابوالقاسم امینی، را به وزارت دربار برساند و بالاتر این که مصدق موفق شد او را به عنوان سفر از ایران اخراج کند. (ص ۴۵)

[محمدرضا شاه جوان چه می‌خواست؟]

شاه هم وجهه و محبوبیت مصدق را می‌خواست، تا مردم صادقانه او را بستانند، و هم اقتدار مطلق پدر را، تا از وی بی‌چون و چرا اطاعت کنند... محبوبیت دکتر مصدق مولود یک سلسله کارهایی بود که او از دوره جوانی بدان روی آورده بود و پیوسته از خواسته‌های مردم دم می‌زد و با هر گونه نفوذ اجنبی مخالف بود... شاه نمی‌توانست با آن همه ضعف‌های روحی و عقده‌های روانی محبوبیت دکتر مصدق را داشته باشد. (صص ۷۱-۷۲)

[محمدرضا شاه و نفرت از مشورت، علت منزوی و مطرود شدن حسین علاء، عبدالله انتظام و عده‌ای دیگر]

همه قضایای ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ را به خاطر دارند که آقای خمینی در قم بر منبر رفت و مداخله شاه را در کار حکومت نکوهش کرد و صریحاً اعلام داشت که «شاه باید سلطنت کند نه حکومت.»

در نتیجه این اقدام در شهر، مخصوصاً جنوب شهر، غوغایی به حمایت از آقای خمینی برخاست و قوای انتظامی مأمور سرکوبی مردم گردید و خون‌ها ریخته شد و اعدام‌های گوناگون صورت گرفت.

این پیشامد علاء [وزیر وقت دربار] را سخت به وحشت انداخت و برای چاره‌جویی فکرش بدان‌جا رسید که عده‌ای از رجال آزموده را جمع کند و به مشورت نشیند.

در این جمع، عبدالله انتظام، سپهبد مرتضی یزدان‌پناه، علی اصغر حکمت، محمدعلی وارسته، گلشائیان و چند نفر دیگر شرکت داشتند و گویا جملگی بر این رأی استوار شدند که رئیس حکومت (اسدالله علم) کنار رود و برای تسکین هیجان مردم حکومتی تازه روی کار آید.

این تصمیم به مذاق شاه خوش نیامد و با تشدد و تغییر به مقابله پرداخت. به گمان او، اگر جمعی بنشینند و صلاح‌اندیشی کنند، به مفهوم این است که فکر خود را برتر از فکر شاه دانسته، می‌خواهند برای او تکلیفی تعیین نمایند. بنابراین، نه تنها این فکر را نپذیرفت بلکه عناصر مهم و دست‌اندرکار آن جمع را از کار برکنار کرد: علاء از وزارت دربار افتاد و عبدالله انتظام از ریاست شرکت ملی نفت برکنار شد...

شاه می‌دانست که علاء از راه خیرخواهی و از فرط اضطراب و ناچاری چنین کرده است؛ ولی به نظر وی او پای خود را از گلیم خویش بیرون کشیده و باید برای تنبیه و عبرت سایرین او را به عضویت سنا محکوم سازد. (صص ۸۷-۸۸)

[شاه و عقده مصدق شدن]

... شاه عقیده شدید پیدا کرده بود و از هنگام سقوط دکتر مصدق این فکر را در ذهن می‌پروراند که از حیث جلب افکار عمومی و وجهه ملی جای دکتر مصدق را بگیرد تا مردم وی را چون او بستانند. در این باب شاه تشنه بود و عطش او را مأمورین انتظامی می‌خواستند به نحوی فروشانند. از اینرو به مناسبت ۲۸ مرداد یا ۴ آبان اصناف و کسبه را به چراغانی مجبور می‌ساختند. آن وقت شاه خیال می‌کرد مردم از روی طوع و رغبت چنین می‌کنند غافل از این که همین اقدامات مأموران انتظامی موجبات نارضایی مردم را فراهم می‌ساخت.

چیزی حقیرتر و زشت‌تر از این نیست که شخص نخواهد در پوست خود جای گیرد و سعی کند کسی دیگر باشد؛ و به عقیده من نوعی تاریکی رأی و عقده‌های گوناگون است که شخص را عاقبت به چنین مصیبتی می‌کشاند. (صص ۸۹-۹۰)

[رجال ارباب تراش ما]

یقین بدانید کسی نرفته به دکتر اقبال یا علم بگوید شما این‌طور عمل کنید تا محبوب بشوید. بعضی از افراد جنساً ارباب تراش و بت‌درست کن هستند و گرنه معنی دارد که هر مهمانخانه‌ای را بخواهند افتتاح کنند باید حتماً به نام نامی اعلیحضرت همایونی باشد؟! (ص ۹۵)

رجال ما بیش‌تر نو کردند تا صاحب رأی و نظر؛ به جای این که مصالح و موازین مروت و انصاف را در نظر بگیرند، اغراض، مطامع و خواسته‌های صاحبان قدرت را می‌نگرند. (ص ۹۶)

[علت مرگ دکتر منوچهر اقبال]

در یکی از روزهای دهه اول آبان‌ماه ۱۳۵۶ همین دکتر اقبال را در مجلسی ملاقات کردم و او را بسیار آشفته دیدم. ناگهان مرا به کناری کشیده، سر صحبت را باز کرد و گفت: «دشتی، دیگر کارد به استخوانم رسیده است و از دست شاه عاجز شده‌ام؛ مسئله کیش و جریان خرید تأسیسات آن، که از بودجه مملکت هم ساخته شده است، مطرح است و مبادرت بدین کار یعنی پرداخت هزینه آن توسط شرکت ملی نفت و هواپیمایی ملی خیانتی بزرگ به کشور محسوب می‌شود و مستقیماً به زیان خود شاه تمام خواهد شد؛ و من تصمیم گرفته‌ام چهارشنبه هفته آینده که شرفیاب می‌شوم صریحاً عواقب آن را به حضورشان عرض کنم و از شما نیز کمک می‌خواهم.

بدو گفتم: حدود ۱۵ سال است که من شاه را به‌طور خصوصی ملاقات نکرده‌ام و حتی در چند مورد کتاباً و شفاهاً عرایضی کرده‌ام که به مذاق ایشان خوش نیامده و حتی آن را حمل بر تقدم سن کرده‌اند. شما مسئولیت دارید خطر این کار را گوشزد کنید هر چند خیلی پیش از این می‌بایستی از مصالح مملکت، که مصالح خود ایشان هم هست، دفاع می‌کردید.

باری، روز موعود، با نهایت خضوع، جریان را به عرض می‌رساند و شاه، پس از بی‌حرمتی بسیار، او را پس از حدود ۴۰ سال خدمت صادقانه طرد می‌کند و دو روز پس از این ماجرا به علت سکته قلبی می‌میرد. (صص ۹۶-۹۷)

[شاه، خودکامگی و احزاب فرمایشی]

یکی از آرزوهای سمج و عمیق او ایجاد حزب بود و می‌خواست از این راه

نقش هیتلر و موسولینی را ایفا کند، آن هم بدون توجه به اوضاع و احوال سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آلمان و ایتالیا در زمان ظهور و بروز و تأسیس حزب نازی و فاشیست. او می‌پنداشت که چون در آمریکا (اتازونی) دو حزب جمهوری خواه و دمکرات وجود دارد، یا در انگلستان حزب محافظه کار و حزب کارگر بر حسب موقعیتی که دارند سر کار می‌آیند، اگر در ایران هم دو حزب اکثریت و اقلیت تأسیس گردد، یک نوع کادر سیاسی به کشور تقدیم فرموده‌اند! (صص ۱۰۰-۱۰۱)

شاه نمی‌خواست تنها شاه باشد، آن هم شاه یک حکومت مشروطه، بلکه می‌خواست هم شاه باشد و هم نخست‌وزیر، هم انتخابات مجلس را مطابق میل و سلیقه خود انجام دهد، و آن مجلس چون یکی از وزارتخانه‌ها دستگاهی باشد که میل و سیاست و اوامر او را اجرا کند، و هم احزاب مطیع محض و سرسپرده او باشند. به همین دلیل از مقام سلطنت و همه لوازم آن برای تحقق این امر سوءاستفاده می‌کرد. این یک معمایی است که حل آن دشوار و توجیه آن سخت محتاج تجزیه و تحلیل است. (ص ۱۰۲)

شاه نخست‌وزیر نمی‌خواست. او پی منشی و نوکر می‌گشت؛ منشی و نوکری که در جزئیات امور با وی همفکر و هم عقیده باشد و اگر هم همفکر نیست لاقلاً مطیع محض باشد... شاه باطناً نمی‌خواست هیچ قدرتمندی، حتی زاهدی، در برابرش ظاهر گردد... (صص ۸۱-۸۲)

[شاه و عقده مصدق و قوام‌السلطنه]

تصوّر من این است که شاه از لیاقت قوام‌السلطنه، و این که نمی‌تواند چون او تدابیری منطقی بیاندیشد، اندیشناک بود و عقده‌هایی بسیار از او در دل داشت؛ چنان که از مصدق. و از این جهت پس از مرگ قوام‌السلطنه و عزل مصدق خواست نقش آن دو را بازی کند و به تقلید از آنها در تأسیس حزب دمکرات و جبهه ملی، دو حزب ملیون و مردم را بر مردم کشور تحمیل نماید. بدیهی است در این صورت یک فیلم کم‌دی به راه می‌افتد. (ص ۱۰۵)

[تناقضات خودکامگی]

او از یک طرف می‌خواست ادای کشورهایی با نظام دمکراسی را در آورده، یعنی بگوید دو حزب سیاسی مبارزه کرده‌اند و در نتیجه حزب اکثریت غالب آمده است؛ از سوی دیگر می‌خواهد نشان دهد که چنین نیست و همه باید بدانند که مردم در این باب اختیاری ندارند و تنها رأی وارده ایشان است که اکثریت و اقلیت پارلمانی را به وجود می‌آورد.

او می‌خواست هم دکتر مصدق باشد هم قوام‌السلطنه، هم رئیس‌جمهور آمریکا

و هم شاهنشاه آریامهر؛ حتی در ده سال آخر فرمانروایی اش نقش وزیر داخله و خارجه، وزیر جنگ، مالیه و... را هم ایفا می کرد. به اضافه این که تمام وزیران تا سطح مدیران کل باید با صوابدید ایشان تعیین و منصوب شوند. این امر به خط مستقیم نقض غرض بود و به همه نشان می داد که اراده مردم به هیچ وجه در تشکیل مجلس تأثیر ندارد. (ص ۱۰۹)

[انقلاب سفید و تقسیم اراضی کشاورزی]

اصلاحات ارضی ظاهری فریبا و منطقی داشت... در همان تاریخ بسیاری از صاحب نظران به این تحول و اصلاح با دیده شک می نگریستند... به نظر این اندیشمندان قوت و قدرت کشوری در قوت و قدرت تولید آن است. مالک بزرگ به پشتوانه املاک وسیع خود می توانست قوه تولید را بیفزاید، زیرا به اتکای همان پشتوانه می توانست قنات ایجاد کند، چاه عمیق حفر کند، زراعت را مکانیزه کند و به امید برداشت محصول بیش تر به کار عمران و آبادی روی آورد؛ و حداقل از حیث خوراک و پوشاک کشور را به سوی بی نیازی سوق دهد. اما اگر املاک بزرگ میان صد یا دویست نفر تقسیم می شد مالک کوچک توانایی آن را نداشت که کار مالک بزرگ را انجام دهد. (ص ۱۱۴)

باری، اصلاحات ارضی روی همان محوری که نخست پی ریزی شده بود باقی نماند. دولت راه افراط پیش گرفت به حدی که ایران صادرکننده برنج، امروز با برنج وارداتی روزگار می گذراند، گندم وارد می کند، روغن و مرغ و گوشت از خارج می آورد و اگر روزی محاصره اقتصادی سختی صورت گیرد، بیم آن می رود که مردم از گرسنگی جان دهند.

همچنین است سایر اصول انقلاب سفید که جز قشر و صورت چیزی دیگر نبود و عقده خودنمایی آن ها را به بار آورده بود که اگر بخواهیم آن را دنبال کنیم مثنوی هفتاد من کاغذ می شود. (صص ۱۱۵-۱۱۶)

سوئیس کشور کوچکی است ولی یک وجب زمین بیکار در آن نمی یابید و از حیث صنعت نیز بی نیاز است... اما ایران نه صنعت خود را به پایه صنعت ژاپن رسانید و نه توانست محصول سنتی را، که خواروبار مورد نیاز کشور است، به جایی برساند. این ها همه نتیجه غرور، خودستایی و خودنمایی نامعقول شاه بود که تصور می کرد تا پنج سال آینده به دروازه تمدن بزرگ خواهد رسید. (ص ۱۱۶)

[خویشاوندسالاری و نابکاری خواهران و برادران]

رسیدن بدین مقصد بزرگ امکان دارد ولی نه بدین شیوه بلکه بدین شرط که از گفتن و مجامله و خودستایی پرهیز کرده، عوامل مولد ثروت را به کار اندازد.

و حداقل، آن کسی که چنین ابداع بزرگ را مطرح می‌کند بتواند قبل از هر چیز خواهران و برادران خود را، که دست بر اموال مردم گذاشته و از هیچ تجاوزی دریغ نمی‌کنند، سر جای شان بنشانند و از آن همه نابکاری بازشان دارد. (صص ۱۱۶-۱۱۷)

[مثالی از خویشاوندسالاری: اشرف پهلوی و ماجرای دشت قزوین]
در این زمینه بد نیست قضیه‌ای را که خود من از دهان وزیر کشاورزی (روحانی) شنیده‌ام، نقل کنم... او می‌گفت:
«قرار شد در اراضی میان کرج و قزوین (دشت قزوین) مزرعه‌ای نمونه احداث گردد. با یکی از متخصصان هلندی یا نیروژی (درست یادم نیست) که در دنیا شهرت داشت، مذاکره شد و ایشان موافقت کرد که بر مبنای یک قرارداد منصفانه این وظیفه را بر عهده گیرد مشروط بر این که از مقامات مملکت کسی اعمال نفوذ نکند و اسباب مزاحمت فراهم نسازد.

قرارداد بسته شد و ایشان مشغول گردید به نحوی که پس از دو سال بهترین بازده را داشت و بنا شد کار وی ادامه یابد. در این اثنا، اشرف پهلوی، خواهر شاه، اصرار ورزید که باید مرا هم شریک سازید. مباشران خارجی زیر بار نرفتند و ایشان هم متقاعد نشد. تا این که خواستیم جریان را به عرض برسانیم. ایشان (اشرف) گفتند: اگر این مطلب به شاه گفته شد اجازه نمی‌دهم یک روز مباشران خارجی در ایران بمانند. چون چنین شد، مدیر هیئت خارجی گفت حاضریم در پایان سال به ایشان ده میلیون تومان بدهیم ولی در کار ما دخالت نکنند. مطالب را به سرکار علیه عرض کردیم و باز هم متقاعد نشد؛ و این که جرئت کنم این مطلب را به شاه عرض کنم نمی‌توانم و از شما چه پنهان که می‌ترسم و جرئت استعفا هم ندارم...»

فوری وقت گرفتم و به شاه به‌طور خصوصی همه موارد را گفتم و حتی افزودم که وزیر کشاورزی، که نوکر شماسست، از من استمداد کرده که نام او را پیش خواهرتان نبرید. فرمودند: «به دولت دستور می‌دهم مراقبت بیشتری کنند و در این مورد خاص هم اقدام می‌کنم.»

چند روز بعد وزیر کشاورزی تلفن کرد و گفت: «مأموران خارجی اظهار خشنودی کرده‌اند که چندی است مزاحمتی صورت نمی‌گیرد.» دو روز بعد وحشت‌زده به منزلم آمد و گفت: «مشارالیه‌ها پیغام داده‌اند که "آقای... حالا دیگر سرتان به اینجا رسیده که نمی‌گذارید دختر رضا شاه نان بخورد و چغلی او را نزد شاه می‌برید؟" با این پیغام، کارشناسان خارجی کار را رها کرده و حتی برای دریافت مطالبات خود هم نمانده‌اند و دیروز به کشور خویش مراجعه کرده‌اند!»

(صص ۱۱۷-۱۲۰)

[جان کندی، علی امینی و شاه]

به یاد دارم، زمانی که کابینه دکتر علی امینی بر سر کار بود و جان اف. کندی رئیس جمهور آمریکا شده بود، روزی حضور شاه شرفیاب شدم و ایشان را بسیار نگران یافتم. ناگهان بدون مقدمه گفت: «دشتی، کمک‌های آمریکا هم، مثل باران، وقتی به مرزهای ایران می‌رسد متوقف می‌شود. تمام کشورهای خاورمیانه از کمک‌های بی دریغ آمریکا استفاده می‌کنند و با این که ایران همچنان طرفدار غرب باقی مانده و مجری سیاست آن‌هاست، کمکی دریافت نمی‌کند.»

شاه در اینجا به قدری عصبانی شده بود که گفت: «من از سلطنت استعفا می‌دهم و تو به امینی، که با آمریکایی‌ها روابطی حسنه دارد، بگو که پادرمیانی کند بلکه چیزی بشود...»

حضورشان عرض کردم و گفتم: «آمریکایی‌ها که عاشق چشم و ابروی ما نیستند، اگر حمایت می‌کنند برای یک نقشه عمومی بزرگی است که دارند. مثلاً، ترکیه در همین جنگ کره یک دتاشمان [دسته نظامی] نظامی فرستاد و این اقدام در افکار عمومی تأثیر کرد. آن‌ها به ما این عقیده را ندارند بلکه معتقدند که این همه کمک‌هایی که به ما می‌کنند هدر می‌رود و ما آن را صرف هوسرانی‌های خودمان می‌کنیم و از آن برای تنظیم امور کشور، آسایش مردم و این که ایران سدی استوار در برابر کمونیسم باشد، استفاده نمی‌کنیم.»

... شب آن روز به دکتر علی امینی تلفن کردم و نگرانی شاه را از کمک‌های آمریکا یادآور شدم. من هرگز از امینی توقعی نداشتم و با هم دوست بودیم و گاهی منزل او یا منزل خودم با هم شام می‌خوردیم. از این حرف‌های مرا می‌شنید. پس از پانزده روز از سوی کندی دعوتی به عمل آمد. دفعه دیگر که شرفیاب شدم دیدم شاه خیلی بشاش است زیرا کندی به جای ماه سپتامبر، ماه مارس را برای سفر شاه تعیین کرده بود. باری، به دنبال آن، شاه با خشنودی تمام همراه با ملکه راهی آمریکا شد و کمک‌هایی نیز دریافت کرد.

پس از مراجعت شاه، با کمال تعجب شنیدم که روزنامه‌های آمریکا و اروپا، با عنوان‌های درشت و به‌نحو تمسخر، ضمن انعکاس خبر مسافرت شاه و دریافت کمک از آرایش کم‌نظیر شهبانو، لباس‌های فاخر و جواهر فراوانی که به خود بسته است، یاد کرده‌اند؛ و در همه جا نوعی کارناوال برای پادشاه ایران به راه انداخته‌اند و این تناقض مضحک را بسی بزرگ کرده‌اند.

بدین مناسبت از ملکه وقت خواستم. فوری پذیرفت. خدمت‌شان رسیدم و زبان به انتقاد گشودم... خدمت‌شان عرض کردم: «...اعلیحضرت برای استقراض و

جلب کمک آمریکا تشریف می‌برند؛ آن وقت با این نوع ظهور و بروز باید جراید و محافل خبری فرنگ ما را در انظار جهانیان بدین شیوه مضحک مرهون سازند.» (صص ۱۲۱-۱۲۴)

[چگونه علم برای نخستین بار وزیر شد]

به یاد دارم، روزی ساعد می‌گفت: «ناگزیر شدیم به اصرار شاه علم را وارد کابینه ساخته، او را به عنوان وزیر کشور معرفی کنیم. علم مدرسه کشاورزی را دیده بود. من به هیچ وجه با این که وی وزیر کشور بشود نمی‌توانستم موافقت کنم. از اینرو، روز معرفی کابینه تجاهاً کرده، او را به عنوان وزیر کشاورزی معرفی کردم. پس از مرخصی اعضای کابینه، شاه مرا خواست و فرمود: بنا بود علم وزیر کشور شود. به عرض رساندم: پس بنده اوامرتان را اشتباه شنیده‌ام و "کشور" را "کشاورزی" پنداشته‌ام مخصوصاً که گویا درس کشاورزی هم خوانده است. بدین تمهید، از زیر بار یک مسئولیت بزرگ نجات یافتیم.» (صص ۱۲۸-۱۲۹) ۲۰۶

[چرا و چگونه خارجی‌ها در ایران مداخله می‌کنند؟]

یکی از صاحب‌نظران و سیاسیون انگلیس، که نامش از حافظه‌ام رفته است، می‌گفت: «ما در امور داخلی کشورها مداخله نمی‌کنیم. ما حوادث و وقایع را در کشورها مطالعه می‌کنیم و از آن‌ها به نفع خود بهره می‌گیریم؛ نهایت با توجه به مطالعات و بررسی‌های عمیقی که روی روحیه ملل و جوامع داریم، پیش‌بینی‌های ما غالباً درست در می‌آید.»...

هیچ خارجی ابتدا به ساکن نمی‌آید به من و شما بگوید این کار را بکنید و آن کار را نکنید. او طبایع و استعدادها را می‌سنجد و از آن بهره‌برداری می‌کند. نظیر این کارهایی که ما می‌کنیم، در هیچ کشور با فرهنگ و پای‌بند به اصول و موازین انسانی اتفاق نمی‌افتد. آن وقت نتیجه این می‌شود که نظایر امیر متقی و شجاع‌الدین شفا در صف رجال کشور قرار می‌گیرند و در مواقع بروز خطر از هر گونه تدبیر و مآل‌اندیشی عاجز مانده، فرار اختیار می‌کنند. (صص ۱۲۹-۱۳۰)

[ترس از شاه]

در کشور ما، مخصوصاً در سال‌های ۱۳۴۱ به بعد، کسی شاه را دوست نمیداشت نمی‌داشت و غیر از مادر پیرش کسی به وی علاقه و محبتی نداشت. برعکس، حالت رعب و بیمی از وی در پیرامون او پراکنده بود و به نظر می‌آید

۲۰۶. این مطلب را اسفندیار بزرگمهر نیز از ساعد نقل کرده است. (کاروان عمر، صص ۳۶۶-۳۶۷).

این همان چیزی است که خود او می‌خواست. (ص ۱۳۶)

آقای ابراهیم خواجه‌نوری برایم نقل می‌کرد که یک روز از شاه پرسیدم: «چند تن دوست صادق و صمیمی و قابل اعتماد دارید؟» شاه مدتی قدم زد و فکر کرد و بالاخره جواب داد: «خیلی کم، شاید سه چهار نفر بیش‌تر نباشند.» گفتم: «این باعث تعجب و تأسف است...» باز مدتی قدم زد و فکر کرد و سرانجام گفت: «شاید همین بهتر باشد. لازم نیست عده زیادی شاه را دوست داشته باشند و بهتر است همه از او ملاحظه داشته باشند؛ عامل بیم بیش از عامل محبت در اراده عامه تأثیر دارد.» (ص ۱۴۱)

[چرا ارتشبد فریدون جم مطرود شد؟]

فریدون جم، که تحصیلات عالی خود را در سن سیر و اکول دولاکار به پایان رسانیده و از افراد پاک و منزله ارتش بود و تا درجه ارتشبدی نیز ارتقاء یافته بود و رئیس ستاد ارتش هم شده بود، هم از حیث این که مدتی داماد شاه و شوهر شمس بود و هم ذاتاً آدمی بود دور از هر گونه دسیسه و آنتریک و از هر حیث قابل اعتماد، یک مرتبه و ناگهان، او را از مقام خود، با همه کاردانی و کفایتش، برکنار ساخت و تنها محبتی که در مقابل این بی‌مهری به وی مبذول شد، این بود که او را سفیر اسپانیا کرده، از تهران بیرون راندند...

قبل از مسافرت ارتشبد جم به صوب مسافرت، شبی این فرصت دست داد که از خود او علت این تغییر را استفسار کنم. فریدون هم... علت اصلی را برایم بازگفت:

«چندی قبل در حضور عده‌ای از سران لشکری راجع به وظیفه سربازی و خلوص نیت آن‌ها نسبت به شاه... سخن می‌گفتم و برای تأیید این معانی تأکید کردم که من او را چون برادری بزرگ دوست و محترم می‌دارم. این سخن به گوش شاه رسید و خوشش نیامد که من (فریدون جم) خود را برادر شاه بخوانم، بلکه باید چون سایر سران لشکر او را "خدایگان" خوانده و خویشتن را نماینده‌ای بی‌مقدار و چاکری خدمتگذار گفته باشم.» (صص ۱۳۶-۱۳۷)

[شاه دست‌ودل‌باز بود ولی...]

او [شاه] دست‌ودل‌باز بود و به اطرافیان خود به انواع مختلف کمک می‌رسانید: پول می‌داد، زمین می‌داد، مقام و منصب می‌داد، اتومبیل می‌داد، خانه می‌داد؛ و در راه بذل و بخشش، هر چند از کیسه دولت، هرگز دریغی نداشت. ولی چون این نوع بذل و بخشش‌ها به قیمت بندگی و تذلل تمام می‌شد و خواری و ادبار به دنبال داشت، واکنش مثبتی نداشت. او پروفیسوری را می‌پسندید که مقام استادی و درآمد سرشارش را رها کند و به عنوان این که در انتخابات مجلس سنا موفق

نشده، چون سگ قلاده به گردن اندازد و در ایوان کاخ نیاوران دست و پا زند؛ تا وی از راه رحم و شفقت مقام سناتوری انتصابی را به او ارزانی دارد. (ص ۱۳۹)

... چه کسی بذل و بخشش را به بهای خضوع و نوکری مطلق خریدار است؟
 حتماً کسانی که در آن‌ها دیگر آثاری از مناعت طبع نیست. گدایانی که آبرو و تمام شئون خود را برای کسب پول و جاه به زیر پای دیکتاتور و مستبد می‌ریزند.
 (ص ۱۴۰)

[روحی پر از عقده و مغزی آشفته]

بر شاه یک روح پر از عقده و یک مغز آشفته حکومت می‌کرد به نحوی که نمی‌گذاشت روشی مستقیم و ثمربخش را دنبال کند و به عبارت دیگر فاقد روح اعتماد به نفس بود. زمانی که می‌خواست شاه باشد به تغییر کابینه‌ها و انتخاب نخست‌وزیرها دست می‌زد، و زمانی که می‌خواست لیدر و حاکم باشد مصاحبه‌های مطبوعاتی به راه می‌انداخت، کتاب می‌نوشت و حزب درست می‌کرد. (ص ۱۴۱)

[هر که مطیع‌تر باشد خلوص نیتش بیش‌تر است]

او می‌پنداشت هر که مطیع‌تر باشد خلوص نیتش نیز بیش‌تر و عقیده‌اش به شخص وی زیادتر است. از اینرو، پس از زاهدی آزمایش‌های خود را روی افراد آغاز کرد: علاء را روی کار آورد، بعد اقبال، به دنبال او مهندس جعفر شریف‌امامی، بعد دکتر علی امینی، سپس امیر اسدالله علم؛ و شاهکار آن وقتی بروز کرد که حسنعلی منصور را به نخست‌وزیری برگزید! (ص ۱۴۲)

[سایه شوم پدر، عقده رضا شاه شدن]

بنابراین، منشاء حقیقی سقوط، تشکیل همین عقده غرور و خودنمایی بود که در طول دوره دوازده ساله اول سلطنت چون غده سرطانی در مزاج شاه نشوونما کرد و آثار عدیده این بیماری در همین دوره دوّم آشکار گردید. در همین دوره است که شاه به قدرت رسیده و علی‌القاعده باید تشنگی خودنمایی فرونشیند، عقده حقارت ارضاء شود و ضعف روحی جبران گردد. برعکس، باید به هر وسیله‌ای شده همه مردم ایران و جهان بدانند که محمدرضا شاه پهلوی، آدم ضعیف‌النفس و محجوب گذشته نیست و اوست که باید قدرت از دست رفته پدر را نیز به چنگ آورد. (ص ۱۴۲)

[حسنعلی منصور: پسرکی جلف که خود را به سیا بست و نخست‌وزیر شد]

شاهکار شاه در این دوره انتخاب حسنعلی منصور به نخست‌وزیری ایران بود. این انتصاب به قدری غیرمترقب و باورنکردنی بود که بسی از اندیشمندان آن را

دروغ سال پنداشته، تصوّر نمی کردند او کسی را به نخست‌وزیری برگزیده باشد که حتی به اندازه یک رئیس دفتر نیز کاردانی و کفایت ندارد و به‌علاوه صاحب شأن و مرتبه سیاسی و اجتماعی نیست؛ هر چند فرزند علی منصور باشد. (ص ۱۴۷)

وقتی در کابینه علاء وزیر مشاور بودم، او به زور پدرش رئیس دفتر علاء شده و علاء از نحوه کار او ناراضی بود. در این باب، روزی مهندس شریف‌امامی به خود من گفت: وقتی نخست‌وزیر بودم، منصور از من وقت خواست ولی به قدری او را «جلف» می‌دیدم که به وی وقت ملاقات ندادم. او وزن و اعتبار یک رجل سیاسی را نداشت به طوری که حتی علم پیش او جلوه می‌کرد. (ص ۱۴۸)

حسنعلی منصور دو حربه داشت: یکی این که خیلی آدم جاه‌طلب و پرمدعایی بود و هیچ کاری جز تشبث، بندوبست و دنبال این و آن رفتن نداشت. دیگر این که، چون هنری نداشت، برای ارضاء حس جاه‌طلبی چاره‌ای نمی‌دید جز این که با سیا بسازد. (ص ۱۴۸)

مشهور بود که حسنعلی منصور با آمریکائیان دمخور و مورد تقویت آنهاست. در این باب سخنانی بسیار گفته شده و مبنی بر قرائتی او را عضو سیا می‌پنداشتند. شاید خود این موضوع شاه را بدین انتخاب تشویق کرده... (ص ۱۴۹)

[اطاعت مطلق و بی چون و چرای هویدا]

... یک ارث قابل توجهی از حسنعلی منصور به هویدا رسیده بود که در خود منصور به درجه اعلا بود و هویدا هم آن را تا آخر کار حفظ کرد و آن این بود که برای انتخاب همکار در کابینه خود دنبال آدم لایق و کارآمد نبودند که " و تنها کسانی را وزیر می‌کردند و پست مهم می‌دادند که بیش‌تر تملق آنها را بگویند. (صص ۱۵۱-۱۵۲)

در این دوره نیز روش گذشته ادامه یافت و ارث به هویدا رسید. اطاعت مطلق و بی چون و چرای او چنان اعتماد شاه را جلب کرد که قریب سیزده سال او را در این مقام نگاه داشت. (ص ۱۵۲)

حکومت هویدا سیزده سال دوام کرد. تمام هوش و استعداد او در این به کار می‌رفت که مبدا خدشه‌ای به ساحت قدس شاه و دستورالعمل‌ها و اوامر او وارد آید. با این همه شوری قضیه به درجه‌ای رسید که خود خان هم فهمید و روی همین اصل در اواخر حکومت او کمیسیون شاهنشاهی در دفتر مخصوص شاه تشکیل شد تا به حساب دولت و کارهای انجام شده و انجام نشده رسیدگی کند. (ص ۱۶۸)

[جشن تاجگذاری]

شاهی بدون زحمت و مرارت به مقام والای پادشاهی کشوری می‌رسد، کسی مدعی او نیست و همه دولت‌ها بدین حق قانونی وی اذعان کرده‌اند، دو مجلس میل و اراده او را گردن نهاده‌اند، دولت‌ها در اختیار او هستند، ولی این امر او را راضی نمی‌کند و تا صحنه‌ای چون صحنه تئاتر به راه نیندازد آرام نمی‌گیرد! (ص ۱۶۱)

شخص اندیشمند نمی‌داند این چنین اقدام‌ها را بر چه حمل کند جز این که خیال کند محمدرضا شاه برای بازیگری تئاتر خلق شده و اینک حقایق و واقعیات موجود را می‌خواهد به صورت نمایشنامه‌ای درآورد. (ص ۱۶۲)

[جشن ۲۵۰۰ ساله شاهنشاهی ایران]

از این بدتر جشن دو هزار و پانصد ساله شاهنشاهی ایران است که چهار سال بعد از آن، یعنی در سال ۱۳۵۰، برگزار شد که فرنگیان آن را به بالماسکه تشبیه کرده‌اند و همه آن‌ها در حیرت‌اند که چرا دولت ایران هزارها میلیون تومان خرج کند، صد چادر گرانبها و صدها اتومبیل مرسدس بنز، با ریخت‌وپاش‌هایی که لازمه آن است، در تخت جمشید فراهم آورد، از رستوران ماکسیم پاریس غذا تهیه و وارد کند، رؤسای کشورهای را دعوت نماید و صدها از این نوع کارهای نابخردانه که حافظه من قادر نیست همه آن‌ها را به خاطر آورد، تا سرانجام شاه ایران در جلگه مرودشت به راه بیفتد و چون بازیگران تئاتر فریاد زند: «کوروش تو بخواب که ما بیداریم!» عجب بیدار بودند که چند نطق آقای خمینی او را چون موش مرده‌ای به خارج از مرزهای ایران پرتاب کرد! (صص ۱۶۲-۱۶۳)

[ایرانستان]

او فریفته الفاظ و مجذوب جمله‌های پرطمطراق بود. شاید برای ادای همین جمله «مسئله تقسیم ایران و ایجاد ایرانستان»، که تا آن زمان کسی از آن خبر نداشت و تاکنون هم کسی نمی‌داند این نقشه کجا طرح‌ریزی شده است، منظور خاصی نداشته است جز این که قدرت ارتش چهارصد هزار نفری خود را به رخ مردم بکشد. (ص ۱۶۳)

[کوروش ثانی؛ شاهی بی‌نظیر در تاریخ ایران]

در تاریخ ایران، با همه انقلابات و تحولات گوناگون و غیرمترقب آن، شاهی بدین ضعف‌نفس و بدین مایه عقده داشتن، آن هم عقده خودنمایی و خودستایی، وجود ندارد. کسی نمی‌داند فکر کوروش کبیر را چه کسی به ذهن او وارد ساخته است. آیا مغز علیل خود او بنیانگذار این اندیشه بوده است که در قرن بیستم او کوروش کبیر دیگری است، یا چاپلوسان و آتش‌بیاران معرکه این فکر کودکانه را به وی القا کرده‌اند؟ (صص ۱۶۳-۱۶۴)

[اطرافیان سودجو و بی منزلت]

او ترجیح می‌داد به جای این که ملتی لایق تربیت شود، عده‌ای سودجو و بی‌منزلت، هر چند درس خوانده و تحصیل کرده، را در پست‌های گوناگون بگمارد به نحوی که تنی چند از سرسپردگان او هر یک متجاوز از بیست شغل زیر نظر داشتند. (ص ۱۶۶)

به زعم او، رئیس دانشگاه تهران و استادان برجسته دانشگاه باید همه تخصص‌ها، تدبیرها و تجربیات‌شان را کنار گذاشته، به قربان‌گو، ذلت‌پذیر، بی‌اراده و گوش‌به‌فرمان ایشان باشند. اگر یک مسئول کارخانه‌ای باج نمی‌داد و متکی به دانش و دسترنج خویش بود، باید تمام عوامل فراهم شود تا سرانجام او و کارخانه‌اش به رکود و توقف انجامد. یک وکیل یا وزیر وقتی باب دندان او بود که از عقل و کفایت استعفا دهد و پا جای پای ایشان بگذارد. (ص ۱۶۷)

[ابقا یا تغییر منصب به جای مجازات قاصران و مقصران]

... قاصر یا مقصر کنار نمی‌رفت بلکه ممکن بود تغییر پست دهد... مثلاً، اگر شهردار تهران، به دلایل گوناگون، کفایت ادامه کار را ندارد مجازات نمی‌شود و اگر هم مجازات می‌شود به عنوان سناتور انتصابی به کاخ سناراه می‌یابد؛ شهرداری که اگر قرار شود در مورد او رفراندومی صورت گیرد حتی در میان اعضای دولت و طرفدارانش نیز رأی نمی‌آورد و تا این اندازه مورد تنفر و انزجار است... (ص ۱۶۹)

[نبوغ شاه]

شما شاهی را، که هنگام تولد ولیعهد... مردم اتومبیلش را روی دست بلند می‌کنند و هنگام مراجعت از سفر او را در آغوش می‌گیرند، مقایسه کنید با شاهی که هنگام ترک وطن مردم دسته دسته به خیابان‌ها بریزند و فریاد «شاه رفت، شاه رفت» سر دهند. و برای این که چنان محبوبیت و مقبولیتی بدین درجه از نفرت و بیزاری مبدل شود هنر و نبوغ فوق‌العاده لازم است. (صص ۱۷۰-۱۷۱)

[ابداع تاریخ شاهنشاهی]

مشکلات و تبعات ناشی از تغییر تاریخ برای او اهمیتی ندارد. او می‌خواهد جانشین خلف و فرزند بلافضل کورش باشد و حتی به این هم نمی‌اندیشد که پیش از او... پادشاهان و امیرانی بسیار بر این سرزمین حکم رانده‌اند لیکن به ذهن هیچ یک از آنان نرسیده است که در صدد تغییر تاریخ برآیند. و تنها اوست که باید بر اورنگ کورش کبیر تکیه زند و حتی پدر او نیز لیاقت این عنوان را ندارد و فقط سنوات شاهنشاهی ایشان است که باید بر ۲۵۰۰ سال شاهنشاهی ایران

افزوده گردد تا رقم ۲۵۳۵ درست از کار در آید. بدیهی است حواشی و درباریان ریاکار و آتش‌بیار معرکه نیز بیکار ننشسته، بر این عطش افزودند به نحوی که امر بر شاه و خود آن‌ها هم مشتبه گردید. (ص ۱۷۳)

[حزب رستاخیز ملت ایران]

یکی از شاهکارهای سیاسی شاه تأسیس حزب رستاخیز ملت ایران است. باید کشور ایران، چون کشورهای کمونیستی، به شیوه تک‌حزبی اداره شود و هر کسی که نمی‌پسندد گذرنامه‌اش را بگیرد و از ایران برود. بعد که به یاد می‌آورد که ایشان پادشاه کشور مشروطه هستند و سیستم تک‌حزبی با طبیعت جامعه این کشور و با روح قانون اساسی آن سازگار نیست، پس باید دو جناح "سازنده" و "پیشرو" به وجود آید تا باب انتقاد مسدود نگردد و شیوه دموکراسی در یک کشور مشروطه تعطیل نشود... و برای آن که فتوری در این دستگاه رخ ندهد، سازمان وسیع، مجهز و مقتدری چون سازمان امنیت را ضامن اجرای این برنامه قرار می‌دهد و از بودجه کلان نفت، که آقای هویدا نمی‌دانست چگونه آن را خرج کند، میلیاردها تومان به پای آن حزب و تعزیه‌گردانانش نثار می‌کند. باری، به گفته حافظ «به بانگ چنگ بگوئیم آن حکایت‌ها، که از نهفتن آن دیگ سینه می‌زد جوش.» (ص ۱۷۵)

پایان سخن

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، علی دشتی دو بار بازداشت شد. نخستین بار کمتر از یک ماه در زندان ماند: از ۱۹ فروردین تا ۱۶ اردیبهشت ۱۳۵۸. چنان‌که خود می‌گفت، در بازداشتگاه با آقای خلخالی جرّوبحث‌هایی داشت و سرانجام، گویا، به دلیل نظر نسبتاً مساعد امام خمینی (ره) آزاد شد.^{۲۰۷} ارزیابی صحت و سقم ادعای دشتی برای ما ممکن نیست ولی این مسلم است که وی، به‌رغم شهرتی که بیست و سه سال برایش به ارمغان آورده بود، برخورد سختی ندید و مدت قابل توجهی نیز در زندان نبود.

دشتی از آن پس در خانه تیغستان می‌زیست و با دوستان خود همدم بود. بار دوم، در حوالی آذر ۱۳۶۰، به اتهام نگارش بیست و سه سال، دستگیر شد. او این بار نیز مدت زیادی در زندان نماند و به دلیل کهولت و بیماری و شکستگی پا آزاد شد. دشتی

۲۰۷. دشتی، عوامل سقوط، ص ۱۷.

اندکی بعد، در ۲۶ دی ۱۳۶۰، در بیمارستان جم تهران، در ۸۷ سالگی درگذشت و در امامزاده عبدالله به خاک سپرده شد.

شخصیت او را معمولاً پرتناقض توصیف کرده‌اند. سعیدی سیرجانی که در تکریم او از ذکر هیچ جنبه مثبتی فروگذار نکرده، و او را زیباستا، حقیقت‌جو، روشنفکر، اهل منطق و استدلال و انتقادپذیر دانسته است، صفات آتشی مزاج، عصیت و پرخاش‌جویی را نیز برای وی برشمرده است.^{۲۰۸}

در یکی از اسناد بیوگرافیک ساواک، متعلق به بهمن ۱۳۴۷، دشتی چنین توصیف شده است: «شیک‌پوش، خنده‌رو، باحوصله، باهوش، سریع حرف می‌زند و معاشرتی و مردم‌دار است.» در این سند از «عصبی مزاج» بودن دشتی نیز سخن رفته است. در سند بیوگرافیک دیگر، که به مهرماه ۱۳۴۴ تعلق دارد، دشتی «ناراحت، فتنه‌انگیز و عصبانی» توصیف شده است. در واقع، دشتی زبانی تند و گزنده و شخصیتی مهاجم داشت. موارد متعددی از برخوردهای خشن او به دوستانش را نقل می‌کنند. زمانی دکتر لطفعلی صورتگر را، که از شیراز آمده و میهمانش بود، کتک زد و زمانی ابراهیم خواجه‌نوری را، به دلیل خودنمایی‌اش، به شدت مورد عتاب قرار داد.

دشتی زندگی طولانی، پرماجرا و ماکیاولیستی را از سر گذرانید. او شاهد هفت دهه تحولات پرتلاطم تاریخ معاصر ایران بود و در مواردی از بازیگران اصلی حوادث به‌شمار می‌رفت. دشتی در تحکیم اقتدار مطلقه دو پادشاه، رضا شاه و پسرش، ابفای نقش کرد ولی در زمان ثبات قدرت آنان، به دلیل خلق و خوی تندش، کم و بیش منزوی شد و پس از سقوط هر دو سخت‌ترین نقدها را بر سلوک فردی و سیره حکومتگری‌شان گفت یا نوشت.

تهران، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۸۳